

Tarih ve GÜNCE

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi
Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic
Sayı: 8 (2021/Kış), ss. 347-378.

Geliş Tarihi: 10 Eylül 2020
Kabul Tarihi: 25 Ocak 2021

Araştırma Makalesi/Research Article

OSMANLI İNŞA SEKTÖRÜNDE KİREMIT ÜRETİMİ VE TÜKETİMİ (1500-1790)

Zafer KARADEMİR*

Öz

Osmanlı imparatorluğunun kiremit üretimi, tüketimi ve kiremitçi esnafı bilimsel bir araştırmaya konu olmamış veya daha çok Mimarlık Tarihi ve Sanat Tarihi alanlarının bakış açılarıyla kendilerinden bahsedilmiştir. Bu çalışma daha önce Osmanlı inşaat sektöründeki üretim-tüketim düzenini incelemek gayesiyle, kireçhanelerle başlatılan bir dizi araştırmanın ikinci halkası şeklinde düzenlenmiştir. Makale yeniçağ sürecinde Osmanlı kiremit üreticilerini, onların çalışma mekanlarını, üretim ve pazarlama yöntemlerini, sektörün fiyat politikası ile sorunlarını incelemektedir. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi kayıtlarının desteğiyle, bu büyük imparatorluğun makro iktisat politikalarının kiremit sektöründeki mikro yansımaları gözlemlenmiştir. Merkezi bürokrasinin ısrarla uygulamaya gayret ettiği mali kuralların sahadaki uygulamaların örnekleri çalışma içerisinde ele alınmıştır. Başta İstanbul olmak üzere inşaat sektörünün 16. yüzyıldan itibaren ekonomik hayata getirdiği canlılık kiremithaneler üzerinden görülmektedir. 18. yüzyılın Osmanlı ülkesindeki inşaa bakımından faal bir sürece işaret ettiği yönündeki bilgiler, eski ve yeni literatür ile sözü edilen arşiv dökümanlarının elverdiği ölçüde yeniden değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, yeniçağ, inşaat, kiremithaneler, kiremitçi esnafı

---

* Doç. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Sivas, (zaferkarademir58@gmail.com). ORCID ID: 0000-0003-0179-4589.

TILE PRODUCTION AND CONSUMPTION IN THE OTTOMAN CONSTRUCTION SECTOR (1500-1790)

Abstract

The tile production, consumption and the tile artisans of the Ottoman Empire was not investigated in any scientific study or mostly mentioned by the perspectives of Architecture History and Art History. This study was designed as the second stage of a research series which was had being started with the lime factories of which aim is to investigate the production-consumption order of the Ottoman building sector. The article is examines the tile producers of the Ottomans, their workplaces, their methods of production and marketing, the price policy and the problems of the sector. Reflects of the macro economy politics of this big empire in the lime sector was observed with the support of the archive registers of the Presidency of the Republic of Turkey Ottoman Archives. The practices of the financial rules those the central bureaucracy has been trying to apply persistently in the field were also investigated in the study. The liveliness which was brought by the construction industry, especially Istanbul, to the economic life since the 16th century, is observed through the factories of the tiles. The information about that the 18th century accepted as an active process in the building in the Ottoman country were reevaluated as much possible as the old and news literature and the archival documentaries allow.

Keywords: Ottoman, The New Age, building, tile factories, tile artisan

Giriş: Dünya Tarihinde ve Osmanlı Ortaçağında Kiremit

Kiremit ham olarak elde edilen killi toprağın suyla çamur haline getirildikten sonra belirli tekniklerle pişirilmesi suretiyle imal edilen bir inşa malzemesidir. Görece basit tekniklerle yapılması nedeniyle bu değerli meta en erken devirlerden itibaren insanlık tarihinde kullanılagelmiştir. Kiremitin ilk olarak ne zaman ve nerede kullanıldığı bilinmemekle beraber aynı tekniklerle elde edilen tuğlanın kiremitten hemen önce üretildiği ifade edilmektedir. Bu dönem Neolitik Çağa kadar indirilir.¹ Çatıların tuğla benzeri sağlamlıkta bir madde ile kapatılması ihtiyacından sonra kiremit yapılarda yerini almaya başlamıştır. Antik çağda özellikle Nil, Dicle ve Fırat gibi alüvyonlu toprağın

---

¹ Ferhat Arslan, "Tuğla Ve Kiremit Sanayisinin Arazi Kullanımına Etkisi: Turgutlu Örneği", *Uluslararası Turgutlu Sempozyumu Bildirileri*, Cilt II, Turgutlu, 2018, s. 963.

kolayca elde edildiği bölgeler bu alandaki ilk örneklerinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Roma imparatorluğundaki üreticiler ise tuğla ve kiremiti belli standartlara ulaştırmışlardır. Anadolu da eski çağlardan itibaren tuğla ve kiremitin yapılarda bolca kullanıldığı kadim coğrafyalar arasında yerini almıştır. Örneğin Mersin ili sınırları içinde Boğsak Adası'ndan Geç Antik dönemde, düşük kalitede olsa da yapılarda kiremit kullanılmıştır.²

Kiremit üretimi tarihsel süreçte ilerleme kaydetmiştir. Osmanlı coğrafyasında da bu alandaki gelişmenin izleri takip edilebilmektedir. Bizans medeniyetinin Anadolu'da kiremitin kullanımındaki ilerlemeci rolü dikkat çekicidir. Kiremit sadece görünür üst yapılarda değil, duvarların iç yapılarının güçlendirilmesi gibi kapalı uygulamalarda da Bizans geleneğinde önemli bir yer edinmiştir.³ Meskenlerin yanısıra Bizans saraylarında ve önemli devlet binalarında kiremit örtülü yapılar yer almaktaydı.⁴ Her ne kadar Selçuklu devrinde daha çok toprak örtülü binalar yaygın ise de⁵ Beylikler devri kiremitin yapılarda yoğun olarak kullanıldığı bir dönem olmuştur. Bigadiç'teki 14. yüzyıla tarihlenen ve Karesi kökenli olduğu düşünülen Oğul Bey Türbesi'nin külah örtüsünün orijinal kiremitleri halen durmaktadır.⁶

Bizans, Beylikler, Anadolu Selçuklu hatta İran, Kuzey Mezopotamya ve Kafkasya geleneklerinden beslenen ve bir *mimari sentez* olarak değerlendirilen⁷ Osmanlı mimarisi en erken yapılarında bu malzemeyi kullanmayı ihmal etmemiştir. Bilhassa camiler, kurşunun askeri önemi ve maliyetli olması nedeniyle⁸ kiremit örtülü çatılarla kapatılmıştır. En eski Osmanlı yapısı olarak bilinen İznik Hacı Özbek Camii'nin (1333) kiremit örtülerinin bir kısmı günümüze kadar ulaşmıştır.⁹ İznik'te 1334 yılına tarihlenen Çarşı Mescidi'nin

² Metin Eroğlu, Ali Akın Akyol, "Antik Yapı Malzemesi Olarak Tuğla ve Kiremit: Boğsak Adası Bizans Yerleşimi Örnekleme", *Sanat ve Tasarım Dergisi*, Sayı 20 (2017), s. 158.

³ S. Yıldız Ötügen, "Bizans Duvar Tekniği'nde Tektonik ve Estetik Çözümler", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: XXI, İstanbul, 1990, s. 395.

⁴ İstanbul'da Kutsal Roma Germen İmparatorluğu elçilerinin kaldığı Elçi Hanı'nın kiremit örtülü yapıları için bkz: Metin And, *16. Yüzyılda İstanbul Kent- Saray- Günlük Yaşam*, Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2012, s. 56.

⁵ Filiz Aydın, "Sinop Alâiye (Süleyman Pervane) Medresesi", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: X, (Tıpkıbasım), Ankara, 2006, s. 279.

⁶ Hatice Uçar, "Balıkesir'de Beylikler Dönemi Mimari İzi Oğul Paşa Türbesi", *Uludağ Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Dergisi*, Cilt 20, Sayı 1, 2015, s. 95-97.

⁷ Ali Uzay Peker, "Osmanlı Mimarisinde Yaratıcılık: Amasya Örnekleri", *Türkler*, Cilt: 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 53.

⁸ Gülsün Tanyeli, Kani Kuzucular, "Osmanlı Mimarlığında Çift Örtü Sistemi", *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyıl Uluslararası Bir Miras*, İstanbul, 1999, s. 106.

⁹ John Freely, *A History of Ottoman Architecture*, Southampton, 2011, s. 56.

tuğla örümlü kubbesi kiremit ile kapatılmıştır.¹⁰ 1388 tarihli İznik Nilüfer Hatun İmareti'nin kiremit örtüsü aynı zamanda bir süsleme ögesi olarak renklendirmede kullanılmıştır.¹¹ Bu kadar yaygın kullanımıyla birlikte Osmanlılar, zamanla küçük ve konkav kiremitlere standartlar getirmişler ve ilk kez Fatih devrinde büyüklük ölçüleri resmi değerlerle belirlenmiştir.¹²

Anadolu Osmanlılarca alt ve üst yapı yatırımlarıyla zenginleştirilirken kiremitli yapılar da inşa edilmekteydi.¹³ 15. yüzyıl çatılarda kiremit örtülerin çok daha yaygın bir şekilde kullanılmaya başlandığı dönem olarak kabul edilmektedir.¹⁴ Balkanların Türk -İslam eserleriyle donatıldığı zamanlarda da kiremitten yoğun olarak faydalandığı görülmektedir. Örneğin 1484 tarihli Saraybosna Yahya Paşa Camii çatısı kiremitle örtülmüştür.¹⁵ Böylece toprak örtü yerine kiremit örtü ile çatısı kapatılan yapılar daha sağlamlaştırılmıştır. Ayrıca yapıları, eski toprak örtülerini kaldırmadan kiremitle örtmek de mümkün olduğu için bu değerli metanın kullanımı daha fazla yaygınlaşmıştır. Öyle ki, soğuk ve don olayları sık görülen kimi iklimlerde, hatta pek tercih edilmese de hamamlarda bile, örtü malzemesi olarak kiremit tercih edilmiştir. 1609 yılına tarihlenen Üsküdar Ağa Hamamı bunlardan biridir.¹⁶

Genel hatları ile kiremitin geçmişinden bahseden yukarıdaki satırlardan sonra bu çalışmanın amacı ve metodu birkaç cümle ile verilebilir. Modern dönem Osmanlı tarihçiliğinde, arşiv malzemeleri ve diğer bilgi kaynaklarına artık kolay bir şekilde ulaşılması daha önce incelenmiş ya da incelenmemiş pek çok alanının derinlemesine araştırılmasına olanak sağlamıştır. Osmanlı yapı ve inşa tarihinin de böyle bir özelliği vardır. Alandaki çalışmaların daha çok Mimarlık ya da Sanat tarihi disiplinlerinin yöntemleri ve kavramlarıyla yazılması nedeniyle, kiremit sektörünün genel tarihsel süreçteki konumu ve iç yapısı incelenmiş değildir. Dolayısıyla bu makale Osmanlı yapı ve inşa

¹⁰ Saim Ülgen, "İzmir'de Türk Eserleri", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 1, Ankara, 1983, s. 56

¹¹ Oktay Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, 2. Baskı, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2004, s. 11.

¹² <http://tukder.org.tr/wp-content/uploads/tugla-ve-kiremit.pdf>.

¹³ Örneğin Seyitgazi bölgesinde bilhassa kamusal ve dini amaca hizmet eden yapılarda, 15. yüzyılda çatılarda alaturka kiremit kaplama bir hayli yaygındır. Örnekler için bakınız (bkz): Filiz Aydın, "Seyitgazi Aslanbey Köyünde 'Şeyh Şücaeddin' Külliyesi", *Vakıflar Dergisi*, Sayı IX, (Tıpkıbasım), Ankara, 2006, s. 215, 216.

¹⁴ Yılmaz Önge, "Anadolu'da XIII.- XIV. Yüzyılın Nakışlı Ahşap Camilerinden Bir Örnek: Beyşehir Köşk Köyü Mescidi", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: IX, (Tıpkıbasım), Ankara, 2006, s. 294.

¹⁵ Ekrem Hakkı Ayverdi, "Yugoslavya'da Türk Âbideleri ve Vakıfları", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: III, (Tıpkıbasım) Ankara, 2006, s. 197.

¹⁶ Özkan Ertuğrul, "Ağa Hamamı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt: 1, Kültür Bakanlığı/Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, 1993, s. 93.

malzemeleri tarihine ait daha önce ilk örneği yayınlanmış olan kireç ve kireçhaneler ile ilgili çalışmanın¹⁷ ikinci halkası niteliğindedir. İmparatorluğun makro iktisat ilkelerinin kiremit üretim ve tüketimindeki yansımaları, kağıt üzerindeki politikaların gerçek iktisadi yaşamdaki uygulanabilirliği, sektörün içinden elde edilen bilgilerle anlaşılmasına çalışılmıştır. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nin defter ve perakende evrak koleksiyonları sahanın el değmemiş verilerini sağlamada vazgeçilmez konumdadır. Daha çok örneklendirme ve kanıt gösterme şeklinde ele alınan arşiv malzemelerinin desteği çalışmanın bel kemiğini oluşturdu. Ayrıca mevcut literatürün katkıları ile kiremit üretimi gibi oldukça faal bir sektörün emekçilerinin kimlikleri, üretim ve tüketimde öne çıkan odaklar ve nihayet sektörde yaşanan mali krizlerin nasıl aşıldığı gibi temel sorulara cevap verilmeye çalışılmıştır. Bu gayelerle kaleme alınan makale, teknik ayrıntılara ve arşiv malzemelerinin sert dokusuna çok fazla kendini kaptırmadan genel değerlendirmeler de yapmaktadır. Bilhassa İstanbul'un hem üretim hem de tüketim sahasında nasıl öne çıktığına dair örnekler değerlendirilirken sektörün taşradaki işleyişi de anlaşılmasına çalışılmaktadır. Kiremit sahasında uygulanan, başta vergilendirme olmak üzere temel iktisadi politikalar son olarak yakından bakılan konulardır. Çalışmanın ilgilendiği dönem 16. yüzyılın başları ile 19. yüzyılın sonları arasında kalan yeniçağ zaman dilimidir.

1.Osmanlı Yeniçağ Yapılarında Kiremit Kullanım Alanları

Kiremitin yüksek ateşe ve suya karşı mukavemeti, kaplama bakımından kurşuna göre kolay ve ucuza mal edilmesi kullanım alanlarının bir hayli geniş olmasını sağlamıştır. Yazın serin, kışın sıcak tutucu özelliği de onun sıklıkla tercih edilmesinin nedenleri arasındadır. Yine yağmur sızdırmaması ve nem ya da güneş gibi çürütücü etkilere karşı sağlam kalabilmesi özellikle çatı kaplamalarda en çok tercih edilen ürünler arasında olmasını sağlamıştır. Nemden korunma sadece gıdalar için değil, savaş araç gereçlerinin paslanmaması için de gerekiyordu. O yüzden Segedin Kalesi'nde olduğu¹⁸ gibi

¹⁷ Bkz: Zafer Karademir, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Ülkesinde Kireç Üretimi ve Tüketimi", *Tarihin Peşinde, Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 2018, Sayı:19, s. 545-574.

¹⁸ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)*, Mühimme Defteri No: 3, Hüküm No: 1157, Hicri Tarih: 16 Şaban 967; Miladi Tarih: 22 Mayıs 1560. Bundan sonra: *BOA, MD 3/1157, 16 Şaban 967, 22 Mayıs 1560*. Arşiv belgelerinde defter grupları verilirken Defter No/Hüküm No/ Hicri Tarih/Miladi Tarih şeklinde; perakende evraklar verilirken Dosya No/Gömlek No/Hicri Tarih/Miladi Tarih şeklinde dipnotlanmıştır. Arşiv fonlarının açık künyeleri Kaynakça kısmında olup, mükerrer kullanımlarda ya da metin içinde zikredildi ise dipnotta tarihler tekrar edilmemiştir.

harp malzemelerinin depoları kiremitle örtülüyordu. Kiremitin bu olumlu özellikleri Osmanlı yapı tarihi içerisinde sulama kanallarından ekme fırınlarına, kalelerden konutlara hemen her yerde istifadesine olanak sağlamıştır. Öyle ki kiremitin yaygınlığı ahırlara kadar ulaşmış, muhtemelen maddi gücü olanlar hayvan barınaklarında dahi örtü olarak bu maddeyi tercih etmişlerdir.¹⁹ Kiremit yangınlara mukavemeti sebebiyle de özellikle resmi binalarda ya da taş yapılarda tercih edilmekteydi.²⁰ Dahası kiremitlerin renklendirilerek kullanılması sanatsal ve mimari açıdan yeniçağ insanına yeni fırsatlar sunmuştur. Evliya Çelebi özellikle Balkanlarda, Yaş bölgesinde saray tipi yapılarda yeşil, sarı, kırmızı, beyaz renkli kiremitlerin adeta çini gibi çatıları tezyin ettiğini anlatır.²¹

Osmanlı inşaa sektöründe üretim bölgesi veya şekli ile alakalı olmak üzere farklı kiremit çeşitleri bulunmaktaydı. Osmanlı üretimi olan ve oval şekilli, oluklu kiremitler “alaturka kiremit” olarak adlandırılıyordu. Adana ve Antalya’da erken Osmanlı dönemi örneklerinde görüldüğü üzere “oluklu kiremit” şeklinde de örnekler vardı.²² Oluklu kiremit ayrıca İspanyol kiremiti olarak da isimlendirilmekteydi.²³ Ağrılık alaturkadan yana olmak üzere her iki tür de imparatorluk binalarında yer edinmiştir. Bunlardan başka 18. yüzyılın sonlarında envanterlere girdiği görülen “kiremid-i Felemenk” denilen ve Hollanda’dan ithal edilen kiremitler de kullanılmaktaydı.²⁴ Yine Osmanlılarca, daha az kıvrımlı olan ve “kiremid-i kereste” olarak isimlendirilen bir örnek de üretilmekteydi.²⁵

¹⁹ Mustafa Çelebi ibn Mahmud isimli varlıklı bir şahsın 1608 yılında tutulan tereke kaydında Edirne’de kiremit örtülü ahır da yer alıyordu. Ömer Barkan, “Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545- 1659)”, *Belgeler Türk Tarihi Belgeleri Dergisi*, C. III, S. 5-6, (1966), s. 181.

²⁰1576 yılında Hersek civarındaki bir kervansarayın yanması sonrasında yeniden inşasında çatısının kiremitle ya da kurşunla desteklenmesinin gündeme gelmesi hakkında bkz: *BOA, MD 27/597*.

²¹ Bkz: *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 5. Kitap, 2. Cilt, Hazırlayan: Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 474.

²² A. Osman Uysal, “Adana Ulu Camii”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 19, Ankara 1985, s. 278.

²³ İlknur Aktuğ Kolay “Ottoman Construction Materials And Terminological Change: Remarks Pertaining To Bricks And Roof Tiles As Apparent In The Sources” , *Monuments, Patrons, Contexts Papers On Ottoman Europe Presented To Machiel Kiel*, Editor: M. Hartmuth and A. Dilsiz, Leiden 2010, s. 149.

²⁴ Aktuğ Kolay “Ottoman Construction Materials...”, s. 150.

²⁵ Aktuğ Kolay “Ottoman Construction Materials...”, s. 151. Süleymaniye Camii inşaatında yerleştirilen kiremit-ı yassı da bu örnekteki uygun olmalıdır. Barkan, *Süleymaniye Camii ve İmaret İnaatı (1550-1557)*, II. Cilt, s. 209. Bu çalışma esnasında arşiv kayıtlarında bahsedilen türde kiremitlere rastlanılmamıştır.

Osmanlılar kiremiti en çok ahşap ya da taş binaların çatılarında örtü olarak kullanmışlardır. Bilhassa pedevra²⁶ denilen tahtalardan yapılmış tavanlar üstüne kiremit geçirilirdi. Şehirlerin kiremit örtülü meskenleri onları kırmızıya boyuyordu. İyi bir şehir gözlemcisi olan Evliya Çelebi Gebze için “.. bütün evleri kiremit örtülüdür” der”.²⁷ Evliya Çelebi Kırklareli için de benzer şekilde “bütün evleri kiremitlidir” ifadesini kullanmaktadır.²⁸ 18. yüzyıl başlarında Osmanlı arazilerini gezen Fransız gezgin Aubry de La Motraye, Sakız adasındaki evlerin genellikle taş bina ve teraslı ya da kiremitli bir çatıya sahip olduklarını kaydetmekteydi.²⁹ Elbette sadece konutlarda değil camiler, imaretler ve kiliseler gibi binalarda da kiremit çokça tercih edilmekteydi.

Kiremit sefer zamanlarında bilhassa kaleler gibi askeri mekânlarda da ihtiyaç duyulan stratejik yapı malzemelerindendi ve kalelerin daha sağlam hale getirilmelerinde, kiremitle birlikte kullanılmaktaydı.³⁰ Bu önemine binaen savaşa katılan *orducu esnafı* arasında kiremitçiler de yer almaktaydı.³¹ Onlar savaş dönemlerinde görevlendirildikleri gibi, fiili savaş olmayan zamanlarda ve yerlerde ya da savaşın yoğunluğunun azaldığı süreçlerde orduya çağrılabilirlerdi.³² Askeri yapıların acil kiremit ve kiremitçi ustası ihtiyaçları kendi bölgelerinden karşılanamazsa en yakın merkezlerden temini gündeme geliyordu. 1728 yılında Batum yakınlarındaki Faş kalesinin tamiri için gerekli olan kiremitçilerin ücretleri ve yevmiyeleri ödenmek şartıyla Trabzon ve Rize’den talep edildiği anlaşılıyor.³³ Kalenin cephaneliğinin tavanının ahşaptan yapılması nedeniyle içindeki cephanelik mühimmatın zamanla çürümesi yüzünden bu kısmın kiremit örtüye dönüştürülmesi gerekliliği ortaya çıkmıştı. Bu çürüme muhtemelen yağmurdan kaynaklıydı ve sadece tavanı değil tabanı da olumsuz yönde etkilemekteydi. Bölgedeki memurların tespitleri

²⁶ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul, 1983, s. 358.

²⁷ *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 2. Cilt, 1. Kitap, Hazırlayanlar: Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 199.

²⁸ *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 5. Kitap 1. Cilt, Hazırlayan: Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 199.

²⁹ Aubry de La Mortaye, *La Mortaye Seyahatnamesi*, Türkçesi: Nedim Demirtaş, İstiklal Kitebevi, İstanbul, 2007, s. 50.

³⁰ Zigetvar kalesi için bkz: BOA, MD 7/2319, Miladi: 1568.

³¹ İstanbullu Hocas veledi Bengi bunlardan biriydi. Kendisi İstanbul’da kiremitçi esnafıydı ama orducu esnafı olarak da seferlere katılmaktaydı. *Bab Mahkemesi 3 Numaralı Sicil (H. 1077 / M. 1666 - 1667)*, cilt: 17, sayfa: 182, Hüküm no: 151, Orijinal metin no: [20a-1]. İstanbul mahkemelerine ait kadı sicilleri verilerine www.kadısicilleri.org sitesinden ulaşılmıştır.

³² Budin kalesinin muhafazası sırasında kalenin tamir işlerinde çalışmak üzere 1578 yılında Alacahisar sancağından kiremitçi esnafı istenmişti. BOA, MD 34/585, BOA, MD 34/587.

³³ BOA, AE. SAMD. III, 151/14856, 11 Şaban 1140, 23 Mart 1728.

doğrultusunda binanın cephaneliğinin kiremit çatı şeklinde düzenlenmesinin yanısıra ikinci bir önlem olarak zeminin yerden bir zirâ yukarıda tasarlanması görüşü destek görmüştü. Böylece sıradan gibi görülen bir inşa malzemesi ve onun tedariki meselesi mühendislik, mimari ve stratejik yönü olan bir niteliğe bürünmüştü.

2. Osmanlıların Kiremit Üretiminde Kullanılan Teknikler ve Materyaller

Osmanlılarca “fırın” adı verilen imalathanelerde üretilen kiremitin temel hammadde arazilerden kazılarak elde edilen killi topraktır.³⁴ Osmanlı yasalarına göre üreticiler dilediği yerlerden toprak kazamıyor, bilhassa ziraat yapılan tarlalardan ve çayırlardan toprak çıkarılmasına müsaade edilmiyordu.³⁵ Kimi zaman sulak yerlerden³⁶ hatta denizden, balçık (çamur) olarak da hammadde temin edilmekteydi.³⁷ Evliya Çelebi'nin dalgıç diye zikrettiği kişiler Hasköy ve Eyüp kasabaları arasından balçık çıkarıyorlardı.³⁸ İstanbul Hasköy'de olduğu gibi, mavna adı verilen teknelerle balçık kütleleri kiremit fırınlarına taşınmaktaydı.³⁹ Ancak sulu topraklar hemen kullanılmıyor, ortalama 40 gün sudan arınması için bekletiliyordu. Emekçiler balçıkları bu süre sonunda ayakları ile ezerek yoğuruyorlardı.⁴⁰ Ardından süzme işlemi yapılıyordu.⁴¹

³⁴ BOA, MD 36/286, 8 Muharrem 987, 7 Mart 1579.

³⁵ Zigetvar'da bu şekilde davranan kişilere kesinlikle izin verilmedi. BOA, MD 36/286, 8 Muharrem 987, 7 Mart 1579.

³⁶ Süleymaniye Camii inşaatında da tuğla ve kiremitçiler siyah balçık kullanmışlardı. Ömer Barkan, *Süleymaniye Camii ve İmaretî İnşaatı (1550-1557)*, I. Cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1972, s. 384. Çapa ve kazma kullanmaları onların bu toprağı daha sığ yerlerden ya da bataklık tarzı yerlerden elde ettiklerini gösteriyor.

³⁷ Eyüp sahillerinden çıkarılan balçık kiremit üreticilerinin hammadde kaynaklarındandı. *Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refia) 74 Numaralı Sicil (H. 1072 - 1073 / M. 1661 - 1662)*, Cilt: 28, sayfa: 59, Hüküm no: 20, Orijinal metin no: [5a-3]. Bu semtten çıkarılan çamurun kiremit imalatında kullanılması geleneğı Bizans'ta da yaygındı. Fahrünnisa (Ensari) Kara, “Defterdar”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt: 3, Kültür Bakanlığı/Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, 1994, s. 16.

³⁸ *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, İstanbul, 1. Cilt, 1. Kitap Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman- Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 38.

³⁹ BOA, AE. SMST.III, 235/18611.

⁴⁰ *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, İstanbul, 1. Cilt, 1. Kitap, s. 374.

⁴¹ Ömer Lütfi Barkan, *Süleymaniye Camii ve İmaretî İnşaatı (1550-1557)*, II. Cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1979, s. 157.

Kürek, küfe, çapa ve kalıplar üretim esnasında istifade edilen malzemelerdendi.⁴² 1613 yılına tarihlenen Âişe Hatun binti Mustafa isimli bir kadının kiremithanesinde kaydedilen eşyalar arasında yer alan balçık arabası, kalbur ve tokmak kullanılan malzemeler hakkında fikir vermektedir.⁴³ Bu aletlerin kiremit çamurunu (toprağını) kazıma, taşıma, yoğurma ve şekillendirmede kullanıldığı anlaşılıyor. Süleymaniye Camii inşaatında çalıştıkları kayda geçen “kiremit kesen ırgatlar”⁴⁴, herhalde bu aletleri ustalıklı kullanıyorlardı.

İnşaat sektörünün bu değerli yapıtaşının üretimi aslında ustalık isteyen başka aşamalardan oluşuyordu. Kiremit hammaddesi olan toprağın su ile olan birleşme oranındaki kıvamın tutturulması ve ardından bunun pişirilmesi aşaması gayet titizlikle yürütülen faaliyetlerdendi. Kıvamı uygun biçimde ayarlanan çığ kiremit, resmi ölçülere göre, ahşap ya da demir kalıplara dökülüyordu. Bazı kiremithanelerde destgah (tezgahtar) olarak çeşitli kişilerin görev yaptığı anlaşılıyor ki⁴⁵ bu kişilerin kiremitlerin kalıplanmasında, bunların fırına itilmesi ve oradan çıkarılmasında tezgah üzerinde çalıştıkları düşünülebilir. Yapı sektörünün bu önemli malzemesi, horasan harcı ve kireçle birlikte de kullanılmaktaydı. Bu karışımlar kiremitlerin birer tuğla gibi birbirlerine sağlam bir şekilde tutturulmasını mümkün kılmaktaydı.⁴⁶

Kiremitlerin zaman zaman çığ (na-puhte) olarak satışı gerçekleşse bile⁴⁷, kiremitler fırınlarda yüksek ateşle pişirilmek suretiyle elde edilmekte; yakılma aşamasında büyükçe tahtalar ve keresteler kullanılmaktaydı.⁴⁸ Dolayısıyla odun kiremitçilerin her zaman talep listesinde önemli bir noktadaydı. Bu talebin karşılanması adına bazen büyük odun alımları yapabilmekteydi. Resmi görev yapamayacak tersane envanteri içinde küçük kalyonların kiremitçiler tarafından satın alındığı oluyordu. Örneğin 1705 yılında tersanenin bir küçük kalyonunu,

⁴² BOA, AE. SMST.III, 235/18611.

⁴³ Galata Mahkemesi 37 Numaralı Sicil (H. 1022 - 1024 / M. 1613 - 1615), Cilt: 37, sayfa: 120, Hüküm no: 122, Orijinal metin no: [41a-1].

⁴⁴ Ömer Barkan, *Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı (1550-1557)*, I. Cilt, s. 384.

⁴⁵ Rumeli Sadâreti Mahkemesi 106 Numaralı Sicil (H. 1067-1069 / M. 1656-1658), cilt: 50, sayfa: 449, Hüküm no: 453, Orijinal metin no: [65b-1]

⁴⁶ Ayasofya Camii'nde kullanımla ilgili bkz: BOA, MD 21/615, Miladi: 1573; Aktuğ Kolay “Ottoman Construction Materials...”, s. 151.

⁴⁷ Çığ olarak satışı yapılan kiremitler için bkz: Hasköy Mahkemesi 5 Numaralı Sicil (H. 1020-1053/M.1612-1643) cilt: 23, sayfa: 140, Hüküm no: 136, Orijinal metin no: [83-1] ; Hasköy Mahkemesi 5 Numaralı Sicil (H. 1020-1053/M.1612-1643), cilt: 23, sayfa: 192, Hüküm no: 220, Orijinal metin no: [122-3].

⁴⁸ Bkz: BOA, MD 7/2319, Miladi: 1568.

yapılan açık artırmada satın alanlar kiremitçilerdi.⁴⁹ Bu mütevazı örnek, 18. yüzyılda yaşanacak mimari değişim sürecinin belki de habercisi olarak kiremitçi esnafının işlerini büyütmekte olduğuna işaret ediyordu. Eğer kiremitçiler bu kalyonları taşımada kullanacaklar ise bu da aynı gelişmenin bir başka yönden habercisiydi. Belki de kiremitçi esnafının odun kesmedeki maharetinden dolayı zaman zaman devlet, elindeki ahşap malzemelerin usulüne göre kesilmesi aşamasında onların becerilerinden faydalanıyordu. 1740 yılında, Tersane-i Amire depolarında uzun süredir beklediği için çürümeyle yüz yüze gelen çeşitli cins ve ebatlardaki, sütun veya benzeri yapıda olan, gemi yapımında kullanılan kerestelerin satılması amacıyla tomruk şeklinde biçtirilmesi işini yüklenenler kiremitçiler olmuştur.⁵⁰

Kiremithanelerin vazgeçilmezlerinden olan arabalar⁵¹ orta-kısa mesafeli ürün ve hammadde taşımada, fırın içinde ve dışında fayda sağlıyordu. Nakliyede kullanılan arabalar ve deniz araçlarına⁵² dair yükleme-boşaltmalar ve nakliye ücretleri bu imalathanelerin gider hesaplarına eklenen önemli kalemlerdendi. Devlet işletmelerinin taşıma işinde görevli *ter oğlanı* denilen kul ve asker kökenli çalışanların ücretleri⁵³ masraflar arasındaydı. Arabalar sadece nakliyede değil kiremithanelerin iç işleyişinde de oldukça mühimdi. Bunların bir kısmının *sagîr* (küçük) diye nitelendirilmeleri de⁵⁴ muhtemelen yakın taşıma mesafelerinde kullanıldıkları için el arabası şeklinde olmaları yüzündendi.

3.Osmanlı Kiremit Emekçilerinin Kimlikleri

İmparatorluğun kiremitçi esnafının yönetiminde kethüdalar söz sahibi kimselerdendi. Esnaf kethüdasının yanında ihtiyarlar ile ustalar da karar mekanizmalarında yer almakta ve divandan gelen emirlerin uygulanmasından mesul tutulmaktaydılar. Onlar üretilen kiremitlerin ağırlıklarının ve boyutlarının yanısıra fiyatlarının belirlenmesinden sonra bu belirlenen

⁴⁹ BOA, C.BH., 125/6084.

⁵⁰ BOA, C. BH, 125/6085, 7 Rebiülahir 1153, 2 Temmuz 1740.

⁵¹ Arabalı bir kiremit fırını örneği için bkz: BOA, TS. MA.e, 1205/15, 20 Cemaziyelevvel 977, 31 Ekim 1569.

⁵² Nakliyede görev alan sefineler bazen yüzlerce sayıda olabilmekteydi. 1756 yılında Hora köyünden İstanbul'a 60 bin adet kiremit 416 sefine ile taşınmıştı. BOA, AE. SOSM. III, 85/6570.

⁵³ Örnek için bkz: BOA, AE. SMST.III, 235/18611.

⁵⁴ BOA, TS.MA.e, 1205/15, 22 Cemaziyelevvel 977, 31 Ekim 1569.

niceliksel değerlerin sektör içerisinde kanuna uygun şekilde uygulanması aşamasında görev almaktaydılar.⁵⁵

Kiremitçiler başka bazı emek grupları ile birlikte üretim yapmaktaydılar. Kiremitçiler *bennâ* denilen mimar sınıfı ile ortak emek üreten kişilerdi. Ayrıca onlarla çok yakın çalışan iki grup arasında kireççiler ve tuğlacılar da vardı. Bilhassa bu üç grup, inşa işlerinde birbirini tamamlayan emekçilerdi.⁵⁶ Onların yakın çalışma arkadaşları arasında taşçıların olduğunu da eklemek gerekir. Nihayet yardımcı manasında çamurcu ve yığıcılar denilen işçiler vardı.⁵⁷

Kiremit üretimi daha önce de ifade edildiği gibi herkesin kolayca yapabildiği işlerden değildi ve bu konuda ancak mahir ustalar kaliteli ürün ortaya koyabilirlerdi.⁵⁸ Öyle ki bu ustalara ya da bu hususta tecrübe ve bilgisi bulunan işçilere, kaleler gibi stratejik önemi olan binalarda ihtiyaç duyulduğunda resmi emirlerle toplanarak hünelerini sergileyecekleri mekânlara götürülüyorlardı. 1574 yılında Zigetvar kalesindeki kâgir yapının onarımında çalıştırılmak üzere Semendire sancağından altmış, Alaca Hisar'dan yüz elli ve Yeni Bazar kazâsından yüz kişilik "kiremitçi" tedarik edilmesi⁵⁹ bunu gösteriyordu. Onlar kalenin sağlamlaştırılmasında taş ve kireç ustalarıyla birlikte çalışacaklardı. Zaten kiremitçilerin düzgün ve uygun kalıplarda taş kesme işinde de ihtiyaç duyulan kimseler oldukları anlaşılıyor. Örneğin İpsala'da su yollarının inşasında taş kesenler kiremitçilerdi.⁶⁰

Kiremitçi esnafının isimlerinin yer aldığı kayıtlar, kiremitçilerin kimler oldukları hakkında daha fazla bilgiye ulaşılmasını sağlıyor. Zaten yapı işlerine belli bir ilgileri olduğu bilinen⁶¹ gayr-i müslim tebaanın kiremitçilikte de gayet etkin oldukları bu kayıtlar sayesinde görülebilmektedir. Bu çalışmada incelenen arşiv kayıtlarının ekseriyetinde gayr-i müslim emekçilerin isimlerine rastlandı

⁵⁵ BOA, C.İKTS, 7/328, 28 Cemaziyelahir 1194, 1 Temmuz 1780.

⁵⁶ Onların birlikte çalışmalarının bina yapımı sektöründeki kuşatıcı rollerine dair bir vaka için bkz: BOA, MD 112/1245, Evail Rebiülahir 1114, Ağustos 1702.

⁵⁷ BOA, MD 96/510, Miladi 1678.

⁵⁸ 1782 tarihli bir kayda göre, İstanbul'da yaşanan bir yangın sonrasında beliren yoğun kiremit talebinin karşılanması adına Ahyolu ve civarındaki kiremithanelerin tüm kapasiteleri ile çalışabilmesi için Pınarhisarı kazasında olan ustaların dönmesi beklenmişti. BOA, C.BLD., 72/3352.

⁵⁹ BOA, MD 23/500.

⁶⁰ BOA, TS.MA.e, 1045/90. 17 Rebiülahir 1004, 20 Aralık 1595.

⁶¹ Hassa Mimarları Ocağı'nın 1640 yılı verilerine göre ocağın neredeyse yarısı (% 47,5'i) gayr-i Müslim mimarlardan müteşekkildi. Özellikle Rum ve Ermeni tebaa daha yoğundu. Fatma Afyoncu, "XVII. Yüzyılda Hassa Mimarları Ocağı", *Türkler*, Cilt: 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 106. Yine Süleymaniye Camii inşaatında çalışan kalifiye ustaların beş yıllık yekununu hesaplayan Barkan'a göre ustaların % 51'i Hıristiyan % 49'u Müslümandı. Barkan, *Süleymaniye Camii ve İmaret-i İnşaatı (1550-1557)*, I. Cilt, s. 142.

18. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul ve çevresindeki binaların kiremit işlerinin de aralarında olduğu pek çok inşa işinde Bulgarlar yoğun olarak yer almaktaydı.⁶² Daha özel bir örnek vermek gerekirse, İstanbul'da Laleli Çeşmesi bitişiğinde yapılacak bir camide görev alacak kiremitçilerin isimlerinin listelendiği bir kayıt, devletin anlaştığı kiremit ustalarının hemen tamamının Rum tebaadan olduğunu gösteriyor.⁶³ Bu konuda kiremit esnafı arasında ortaklıklar da yaşanmaktaydı. Eyüp'teki bir ortaklıkta görülen Kiremitçi Matek ile Mumcu Halil Beşe'nin birlikteliği oldukça ilginçti. Bir nevi mudarebe (emek-sermaye) ortaklığını andırıcısına mumcu olan yeniçeri sermayesini ortaklığa yatırırken kiremitçi olduğu belirtilen Martek ise bizzat emeği işin içindeydi.

64

4.Genel Olarak Osmanlı Kiremithanelerinin İşletilme Yöntemleri

Osmanlı inşaat sektöründe devlet işletmeleri ve sivil girişimcilerin imalathaneleri üretim ve tüketim hususunda oldukça faal idiler. Kiremit üretim birimleri olan kiremithaneler de sektörün vazgeçilmez unsurları olarak, gerek devlet sermayesi ile gerekse reayanın kendi çabası ile işletilmekteydi⁶⁵. Ayrıca birer esnaf zümresi sayılan kiremitçiler de sair esnafın tabi olduğu bütün kurallara tabi olarak çalışmaktaydılar. Hammaddelerin temininden, üretimde izlenecek metotlara; ürünlerin nakliyesinden bunların fiyatlandırılmasına kadar her aşamada devletin belirlediği ilkelere uyma zorunluluğu vardı. Başkentteki bir miri kiremithanenin ya da taşranın en ücra köşesindeki küçük bir sivil imalathanenin aynı kaidelere uyması gerekiyordu. Kiremithanelerin bir kısmı vakıfların akarı içinde bir ünite olarak da çalıştırılabilmekteydi. Vakıf sahipleri kendileri kiremithane çalıştırabilirler ya da ilerleyen sayfalarda örnekleri verildiği üzere malik oldukları bu imalathaneleri başkalarına kiralamak suretiyle de işletebilirlerdi.⁶⁶ Ayrıca bu çalışmada örneğine rastlanmasa da kimi

⁶² Ahmet Hezarfen, "Bulgarlar/Osmanlı Dönemi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt: 2, Kültür Bakanlığı/Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, 1993, s. 331.

⁶³ BOA, MAD 5527/1.

⁶⁴ *Eyüp Mahkemesi 182 Numaralı Sicil (H. 1154-1161 / M. 1741-1748)*, cilt: 72, sayfa: 239, Hüküm no: 322, Orijinal metin no: [35b-2]. İki ortağın arasının, yaptıkları bir sahte hibe anlaşması sonrasında bozulması ve arada yaşanan gelişmeler imparatorluk girişimcilerinin iktisat hukuku alanındaki tecrübelerini de yansıttır.

⁶⁵ Devletin, Karaağaç Bahçesi yakınında 2350 esedi guraşa satın alarak işlettiği bir kiremithane örneği için bkz: TS. MA.d., 2352, 3 Cemaziyelevvel 1118, 13 Aralık 1706.

⁶⁶ 1725 yılına ait verilere göre, Karaağaç Bahçesi yakınlarındaki iki kiremithaneden birisi yılda 20 bin diğér 30 bin akçe üzerinden kiraya verilmişti. BOA, TS.MA.d, 9177.

kiremithanelerin, iltizam sistemi dâhilinde işletilmesi de söz konusuydu⁶⁷. Dolayısıyla kiremit imalathanelerinin küçük esnaf tarafından işletilen dar kapsamlı işletmeler şeklinde faaliyet göstermesi mümkün olduğu gibi, selatin vakfı ya da iltizam sistemi dâhilinde, görece daha büyük ve kâr amacı güden ticari imalathaneler olarak çalıştırıldıkları söylenebilir. Kiremithanelerin sahiplerine bakılarak yapılan ve işletilme yöntemlerine ilişkin bu listeye, ortak olarak işletilen imalathaneleri de eklemek gerekir. Zira bu çalışmada örnekleri görüldüğü üzere bazı kiremit imalathanelerinin müştereken çalıştırıldığı da anlaşılmaktadır.

Geniş bir tüketici kitlesi olan kiremithanelerin sahipleri bakımından gösterdiği çeşitlilik işletildikleri bölgeler bakımından da izlenebilir. Öyle ki Osmanlı ülkesinin hemen her noktasında kiremithanelerin açıldığı anlaşılmaktadır. Ancak kiremit fırınlarının yoğun yerleşmelerden uzak yerlerde ve akarsu kenarlarında işletilmesi nispeten daha avantajlıydı. Akarsu ve ayazma kenarları ya da sahillerde açılmaları onların atıklarının salıverilmesi ya da imalat sırasındaki su temini için oldukça faydalıydı. ⁶⁸ Eğer çevrede su yoksa kiremithanelerin ihtiyacı için su kuyuları açıldığına dair bilgiler⁶⁹ bu avantajın ne kadar önemli olduğunu anlatmaktadır. Ayrıca hammadde temininde kaynağa yakınlık nedeniyle taşıma ve işçi ücretleri gibi giderler de daha küçük meblağlarda kalıyor olmalıydı.

Bilhassa kış aylarında çamur temininde ve fırınların tam kapasiteleri ile çalışmasında engeller ortaya çıkıyor, hatta kimi zaman bu ağır şartlarda imalathanelerin kapatılmasıyla üretime ara verilebiliyordu.⁷⁰ Havaların soğumasıyla birlikte, resmi olarak mücade edilmemesine rağmen, bazı kiremithaneler, mesela Edirne ve çevresindeki imalathanelerin bir kısmı⁷¹, sahiplerince kapatılıyor, işçileri Kasım ayından bahara kadar memleketlerinde kalıyorlardı. Soğuk ve yağışlı dönemler odun temininde de güçlük çıkarttığından, sektör başka cephelerden olumsuz yönde etkileniyordu.

⁶⁷ Bilecik Orhan Gazi Vakfı'nın 1706 yılına ait defterinde bir kiremithanenin genişçe bir mukataa kalemi içinde yer aldığı görülüyor. Mehmet Akif Erdoğan, "Ertuğrul Gâzi'in Bilecikteki Vakıfları", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: XXI, İstanbul, 1990, s. 102. Burada iltizam ve vakıf sistemi birleşmiş haldedir.

⁶⁸ Kağıthane Deresi kenarından bir örnek: *Hasköy Mahkemesi 5 Numaralı Sicil (H. 1020-1053/M.1612-1643)*, cilt: 23, sayfa: 194, Hüküm no: 223, Orijinal metin no: [125-1].

⁶⁹ İstanbul Sütlüce'den bir örnekte böyle bir duruma dair işaret vardır. Bkz: *Bab Mahkemesi 11 Numaralı Sicil (H. 1081 / M. 1670-1671)*, cilt: 53, sayfa: 101, Hüküm no: 55, Orijinal metin no: [12a-1].

⁷⁰ 1756 yılında Hora'da şiddetli kış sürecinde çalışmayan bazı fırınlar için bkz: *BOA, AE. SOSM. III, 85/6570*.

⁷¹ *BOA, C.SM., 155/7758, 29 Safer 1172, 1 Kasım 1758*.

Kış aylarında işletilemeyen kiremithaneler nedeniyle arzda yaşanan sıkıntının bahar aylarındaki yüksek ve ani talebe cevap verememesi, istenilmeyen durumlardandı. Herhalde Osmanlı kiremit üreticilerinin, devrin teknolojik şartlarında en çok zorlandığı meseleler listesinde bu mevsimsel zorluklar başta geliyordu. Hele bir de başkentte, 1757 senesindeki bir kayıttta görüldüğü şekliyle, yangınlar binalara zarar verdiyse⁷² bu zor şartlar daha da kötüleşiyordu. Devlet böyle zamanlarda biraz da cebri bir yola başvuruyor; bu yangın örneğinde olduğu gibi, payitahtın resmi ve sivil yapılarının onarımı için gerekli kiremit talebinin karşılanması adına kiremithanelerin resmi emirlerle açtırılması yöntemini deniyordu. Bu yangın neticesinde Gelibolu taraflarındaki Şehirköy ve Hora'daki kiremitçilerden bazıları işletmelerini açmayınca sadrazamlıktan gönderilen ağaların iradesiyle üretime devam etmeleri zorunluluğu getirilmiştir. Bölgedeki üreticilerin bir kısmının neden işletmelerini açmadıkları tam olarak anlaşılmasa da, devletin resmi alım fiyatlarını beğenmeyen⁷³ işletmecilerin imalathanelerini çalıştırmayarak bir nevi hoşnutsuzluklarını gösterdikleri düşünülebilir. Merkezi idare hızlı talep doğan zamanlarda odun temini daha kolay olan bölgelerdeki üreticilerden daha iyi bir performans bekliyordu.⁷⁴ Teknik olarak da ruz-ı Hızır girmeden ya da diğer bir ifadeyle Mart ayından önce kiremithanelerin imalata başlamaları durumunda ancak yaz talebine karşılık verebilecekleri düşünülüyordu.⁷⁵

5. Kiremithanelere Yakından Bakış: İstanbul ve Taşrada Kiremithanelerin İç İşleyişi

Osmanlı ekonomisinde hemen her sektörde olduğu gibi kiremit üretimi ve tüketimi alanında da başkentten lokomotif rolünü üstlendiği anlaşılmaktadır. Kentin bu öncü durumunun muhtemel iki sebebi vardır. Bunlardan birincisi kiremit çatılı binaların Bizans maddi kültürünün İstanbul'daki önemli

⁷² BOA, C.BLD, 54/2684, 29 Receb 1170, 19 Nisan 1757.

⁷³ Devletin resmi alımlarında her zaman rayic denilen ve sivil halka uygulanan normal piyasa fiyatları geçerli olmuyordu. Bir örnekte Şehirköy'de üretilen kiremitlerin her yüküne (bin adetine olmalı) devlet 600 akçe öderken, halk 660 akçe ödemişti. BOA, C.BLD., 149/7448, 29 Şaban 1193, 11 Eylül 1779. Bir yıl sonraki örnekte (BOA, C.İKTS, 7/328) her bin adet kiremit devlete altışar kuruşa (6x80=480 akçeye), vatandaşa 800 akçeye satılacaktır.

⁷⁴ Başka bir İstanbul yangını için talep ortaya çıktığında kiremit istenen Rumeli'deki Misivri ve Çingene kazaları böyle bölgelerdendi. Bkz: BOA, C.AS. 73/3342, 22 Cemaziyellevvel 1181, 16 Ekim 1767.

⁷⁵ BOA, C.BLD, 120/5955, 21 Ramazan 1197, 20 Ağustos 1783.

miraslarından olmasıdır.⁷⁶ Osmanlılar bu geleneğin devamı olarak şehrin kiremit örtülü görünümünü bozmamaya gayret etmişlerdir.⁷⁷ İkincisi imparatorluğun başkenti olan bu devasa kent, üretim-tüketim düzenine konu olan pek çok metada temel tüketici ve üretici konumundadır. Merkezîyetçi politikalar ile bütünleşen kent portansiyeli, İstanbul'un imparatorluğun iktisadi hayatında adeta beyni gibi çalışmasına olanak sağlamıştır. Dolayısıyla bu iki durumun yansıması olarak kent, kiremitçilik sektörünün de en canlı olduğu yerlerin başında yer almıştır. Kentte bilhassa İstanbul kadılığının sınırlarında kiremit üreticilerinin kümелendiği anlaşılıyor. Ayrıca Hasköy⁷⁸ ve Eyüp⁷⁹ de kiremit üretiminde isimleri yoğun zikredilen yerler arasındadır. Başkentte ayrıca Haskiremitlik isminde bir köy daha zikredilmektedir ki bunun Hasköy'ün diğer bir ismi olması kuvvetle muhtemeldir.⁸⁰ Evliya Çelebi, kendi çağında İstanbul'da 35 kiremitçi dükkanı olduğunu ve buralarda 500 kişinin istihdam edildiğini kaydediyor.⁸¹ 18. yüzyılın ilk yarısında ise Haliç'in iki

⁷⁶ Sadece düzlem biçimlerin örtüsünde değil pervazlarda da kiremit kullanımı Bizans İstanbul'unda oldukça yaygındı. Cyril Mango, *The Art of the Byzantine Empire 312-1453: Sources and Documents*, Toronto, 2004, s. 239.

⁷⁷ 16. yüzyılın kentin kiremit örtülü yapıları için Melchior Lorichs, Matrakçı Nasuh, Seyyid Lokman (Hünerrname), Giovanni Andreas di Vavassore gibi dönem şahitlerinin yapıtlarına bakılabilir. Melchior Lorichs'in İstanbul çizimlerinden kiremit örtülerine dair güzel bir detay için bkz: Nigel Westbrook, Kenneth Rainsbury Dark, Rene Van Meeuwen, "Constructing Melchior Lorichs's Panorama of Constantinople", *Journal of the Society of Architectural Historians*, 69, No. 1 (March 2010), s. 66. Özellikle Matrakçı Nasuh'un eserinde İstanbul'un adeta kırmızıya boyanmış kiremit çatılarının çizimi için bkz: Nasühü's- Silâhi (Matrakçı), *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han*, Yayına Hazırlayan: Hüseyin G. Yurdayın, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, resim 8b. Ayrıca aynı eserde Galata (9a), Gebze (12b) ve Nikomid (13b) yerleşmeleri de yoğun kiremit kullanımıyla dikkat çekiyor. Ancak Sivas (20a), Erzurum (23b), Erzincan (22a) ve Tebriz (27b) çizimlerinde kiremit kullanımı gözlenmiyor.

⁷⁸ Ahmet Refik, *Hicri On Birinci Asırda İstanbul Hayatı (1000-1100)*, İstanbul, 1931, s. 22. Hasköy'de 1708 yılında Sadece Sultan Mehmed Han Vakfına ait 14 adet kiremit imalathanesi olduğu görülüyor. *BOA, MD 115/2818*.

⁷⁹ Ahmet Refik, *Hicri On İkinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200)*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1988, s. 79.

⁸⁰ "Havâss-ı Kostantiniyye el-mahmiyye tevâbi'inden Haskiremitlik demekle ma'rûf karyeden Turşucuzâde mahallesinden ..." kaydı bulunmaktadır. *Eyüb Mahkemesi (Havass-ı Refia) 3 Numaralı Sicil (H. 993 - 995 / M. 1585 - 1587) cilt: 22, sayfa: 86, Hüküm no: 84, Orijinal metin no: [11a-5, Arapça]*. Diğer bir belgede ise "Hasköy mahallâtından Turşucuzâde mahallesi sükkânından..." ifadesi yer alır. *Galata Mahkemesi 37 Numaralı Sicil (H. 1022 - 1024 / M. 1613 - 1615) cilt: 37, sayfa: 123, Hüküm no: 123, Orijinal metin no: [41b-1]*.

⁸¹ *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: İstanbul*, 1. Cilt, 2. Kitap, Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 630. Evliya Çelebi bu kiremitçi esnaf grubunda Ermeni tebaanın yoğunluğuna vurgu yapıyor. *Ayı eser*, s. 631.

yakasındaki sahiller boyunca çok sayıda kiremitçi fırınının çalıştırıldığı anlaşılıyor.⁸²

II. Mehmed devrinden başlamak üzere sarayda özel olarak kiremitlerle ilgilenen bir kiremitçibaşının olduğu yönünde bilgiler vardır.⁸³ İstanbul'daki kiremithanelerin işleyişinde ayrıca saray mimarbaşısının görev ve sorumluluğu bulunmaktaydı.⁸⁴ Yine bostancıbaşının da kiremit işleyen esnafın denetimi ya da kiremit sektöründeki daralmaların atlatılmasında görev aldığı olurdu.⁸⁵ Bu özel ihtimamın sebebi, Topkapı Sarayı'nın kendi ihtiyaçları için de sürekli kiremit temininin gerekiyor olmasıydı. Çünkü sarayın pek çok yapısında kiremit kullanılmaktaydı.⁸⁶

Başkentte kiremit ihtiyacı bazen yeterince karşılanamıyor, bu durum gerek esnafa ve gerekse tüketiciye olumsuz olarak yansiyabiliyordu. 16. yüzyılın sonlarında başkentte bulunan Seyyah Lubenau, kentte kiremit, kereste ve kireç gibi malzemeleri kıtlığından bahsederken, bunların eşekle taşınması sebebiyle nakliye şartlarının elverişsizliğini de haber vermektedir. Seyyah tüm bunların neticesinde ev fiyatlarının aşırı yüksek seviyelerde olduğunu da anlatmaktadır.⁸⁷ Dolayısıyla devlet bu talep yükünü karşılamak için kentin yakın çevresine yatırım yapmaktaydı. Bu manada ürettikleri kiremitleri mutat olarak başkente gönderen yakın çevrede yerel işletmeler vardı. Gelibolu yarımadasında Şehirköy ile Seddülbahr arasındaki hat başkentte mutat kiremit talep ettiği, kiremithane açanların teşvik edildiği bölgelerdendi.⁸⁸

Kiremit işletmeleri, imparatorluğun pek çok kez karşı karşıya kaldığı kalifiye kiremitçi talebini karşılamakta her zaman yeterli olamıyordu. 1678 yılında İstanbul'da kiremit işleyenlerden, ya da bunlara ek hizmet sağlayan esnaftan olan çamurcular ve yığıcılar bir şekilde hasta olup pek çoğu da firar edince saray mimarbaşısı bu beklenmedik gelişmeyi hemen divana haber

⁸² Ahmet Refik, *Hicri On İkinci Asırda ...*, s.79.

⁸³ Doğan Kuban, "Laleli", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt: 5, Kültür Bakanlığı/Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, 1994, s. 187.

⁸⁴ Ahmet Refik, *Hicri On Birinci Asırda...*, s.24.

⁸⁵ Örnek için bkz: BOA, MD 112/1245.

⁸⁶ Mutfak, ahırlar, mescit, ambarlar ve iç odalar çatıları kiremitli yapılarıdır. Bkz: BOA, CSM., 78/3909, 21 Zilhicce 1152, 20 Mart 1740. Edirne'deki sarayda da kiremit örtülü binalar bulunmaktaydı ve buraların ihtiyaçları Edirne, Dimetoka, Hasköy'deki imalathanelerden karşılanıyordu. BOA, C.SM., 155/7758, 29 Safer 1172, 1 Kasım 1758.

⁸⁷ Reinhold Lubenau *Seyahatnamesi Osmanlı Ülkesinde 1587-1589*, C. 1, Çev: Turkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2012, s. 178.

⁸⁸ BOA, C. İKTS, 45/2226, 2 Rebiülevvel 1197, 5 Şubat 1783.

vermişti.⁸⁹ Divan, firarilerin kaçması muhtemel Çekmece, Silivri, Tekfurdağı ve Gümülcine kadılıklarına emirler yazarak onlardan yakaladıklarını geri göndermelerini istedi. Bu gelişme aslında imparatorluk imalat sektörlerindeki kısa süreli dalgalanmaların dahi hoş karşılanmadığını gösteriyordu. Gerçekten de 18. yüzyılda başlayan kargir binalara geçiş sürecinde⁹⁰ başkentin kiremithane ve benzeri inşaat işi üzerine üretim yapan esnafa olan talebinin arttığına dair sinyaller vardır.⁹¹ Kiremit ihtiyacının aynı zamanda yangınlarla boğuşan İstanbul'da daha fazla öne çıktığı ifade edilmişti. Zaten bahsedilen mimari değişim sürecinde yangınlara karşı önlem alma kaygısı da büyük rol oynamıştı. 1702 yılı yazında Kapalıçarşı ve civarında binaların yenilenmesi sırasında kiremitçi dükkânlarına ve ustalarına olan talebin karşılanamadığı görülür.⁹² Bu örnek bahsedilen mimari değişim yüzyılının hemen başında mevcut işletmelerin yetersizliğine ve ilerleyen yıllarda sektörde yaşanacak büyümeye işaret etmesi bakımından önemlidir.

İstanbul'un kiremit sektöründeki öncü rolünü ürünlerin nakliyesi sürecinde de yakından görmek mümkündür. Yangın, ağır kış şartları, savaşlar veya benzeri sıkıntılı dönemlerde kiremit ihtiyacı had safhaya çıktığında, kara ya da deniz yoluyla binlerce kiremitin başkente taşınması gerekiyordu. Bir arşiv kaydına göre 1784 yılında İstanbul'a Şehirköy kazasından nakledilecek kiremitler için aralarında hem Müslüman hem de gayr-i Müslim reislerin kaptanlığında görev yapacak olan 108 farklı gemi (sefine), iki ay boyunca görevlendirilmişti. Bu kadar uzun süreli seferlerin sonucunda toplam 6,5 milyon adet kiremit taşınacaktı.⁹³ İmparatorluk maliye bürokrasisinin öteden beri en iyi bildiği alanlardan biri olarak darlık yaşanan bölgeler ile darlığı yaşanan metanın bulunduğu yerler arasındaki koordineyi sağlama becerisi, kiremit alanında da kendini göstermekteydi. Devletin biraz tatlı-sert yüzüyle birlikte yürüse de, bu gayet başarılı bir organizasyondur. Taşınmada görev alacak kaptanlar, gemileri

---

⁸⁹ BOA, MD 96/510.

⁹⁰ 18. yüzyılın mimari yenilenme çağına dair örnekler ve değerlendirmeler hakkında bkz: Semavi Eyice, "Tarih İçinde İstanbul ve Şehrin Gelişmesi", Prof. Dr. Semavi Eyice Külliyesi I Türk Tarih Kurumunda Yayımlanmış Çalışmaları, Derleyen: Sema Doğan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015, s. 780-783; Karademir, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Ülkesinde Kireç Üretimi ve Tüketimi", s. 547; Seif El Rashidi, "Mısır'daki Siyasi Değişimler ve Osmanlıların Mimari Üzerindeki Etkileri", Türkler, Cilt: 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 68.

⁹¹ Belki de bu yoğun talep süreci kendi içinde sivil üreticilerin büyümesine katkıda bulundu. İstanbul Eyüp menşeli Kiremitçi Süleyman Çelebi Vakfı'nın, satın almalar, satışlar, kiralamalar gibi pek çok iktisadi faaliyette ismine rastlanması onun böyle girişimci bir kurum olabileceğine işaret ediyor. Bkz: BOA, TS. MA.e, 839/23.

⁹² BOA, MD 112/1245.

⁹³ BOA, C.BLD., 138/6859.

ve güzergahları ile yük miktarları gibi ayrıntılar hızlı bir Şekilde belirlenerek nakliye adımları kolayca atılabilmekteydi. AŐağıdaki tablo kentin kiremit ihtiyacının karşılanması ağına dair canlı bir organizasyon olduğunu ve incelenen süreçte bilhassa Batı bölgelerinden başkente kiremit naklinin sürdüğünü göstermektedir.

Tablo 1: İstanbul'a Kiremit Nakliyesi Yapılan Yerler

Üretim Merkezi	Tarih	Kaynak
Tekirdağ	1565	MD 6/1466
Hora	1596	MD 84 /125
Tatarpazarı	1673 ⁹⁴	AE. SMMD.IV, 50/5788.
Şehirköy (Şarköy)	1756	AE. SOSM. III, 23/1623
Rumeli (Misivri, ćingene)	1767	BOA, C.AS. 73/3342
Şehirköy	1780	C.AS, 1175/52379
İstanbul'un Yakın ćevresi ⁹⁵	1783	C.BLD, 120/5955
Şehirköy	1784	BOA, C.BLD., 138/6859.

İstanbul'un kiremit ihtiyacının karŐılanması adına yakın ćevreden ürün tedarikinden baŐka devletin attığı son bir adım daha vardı. Talebin devam etmesi, hatta 18. yüzyılda bir hayli artması, merkezi bürokrasiyi en azından baŐkente yakın bazı kiremithaneleri saray adına satın almaya da teŐvik ediyordu.⁹⁶

Buraya kadar verilen örneklerdeki durumların aksi de yaŐanmakta; baŐkent, darlık yaŐayan baŐka memleketlere kiremit ya da kiremitçi yollayabilmekteydi. Bu manada bir santral gibi davranan kent, öz ihtiyaçlarını giderdikten sonra uzak-yakın ćevrelerdeki kiremit taleplerini de kendi stoklarından karŐılamaktaydı. Örneđin yoğun bir savaŐ dönemi geçiren zi kalesinin 1769 yılında buğday ambarının yenilenmesi gerektiğinde,

⁹⁴ Harem için temin edildi.

⁹⁵ ćatalca, Silivri, Küçük ve Büyük ćekmeceler, Erikli, Tekfurdađı, Pınarhisarı.

⁹⁶ Karaağaç civarındaki kiremithanelerin ücretleri ödenmek suretiyle satın alınması hakkında bkz: BOA, TS. MA.e, 394/73, 4 Cemaziyevvel 1118, 14 Ağustos 1706.

İstanbul'daki stoklardan 32 bin adet kiremit bölgeye gönderilmişti.⁹⁷ Kalenin 1783 yılındaki tamiri için de bu sefer Bergos'daki (Burgaz'daki) kiremithanelerde üretilen kiremitlerin gönderilmesi gündeme gelmişti.⁹⁸ Bu örnekte 60 bin adet kiremit siparişinin Bergos'da Camuz Çiftliği denilen bir çiftlikteki kiremithanelerden resmi satın alma (*mübâyaa*) yoluyla bir seferde tedarik edilmesi, taşradaki kiremithanelerin azımsamayacak derecede üretim yaptıklarını göstermektedir. Devlet ayrıca daha köklü çözüm yollarını da denedi ve bu amaçla Ahyolu ve çevresinde hem iskelelere hem de odun temin bölgelerine yakın yerlerde hızlı bir şekilde beş adet kiremit fırını kurulması emri çıkarıldı. Bu hızlı gelişmenin emek kaynağını ise çevredeki köylerden bölgeyi bilen kişilerin gündelikçi olarak istihdam edilmesi sağlayacaktı.

Yeniçağda bazı Osmanlı şehirlerinde bütün evlerin kiremit örtülü olması sektör açısından her hanenin tüketici olduğu anlamına geliyordu. Bu özelliğine binaen taşrada da kiremithaneler oldukça faalidi. Gıda sektörüne benzer şekilde hemen her evi tüketici kabul eden ve sektörün kazancından pay almak isteyen pek çok girişimci vardı. Örneğin büyük çiftlik ünitelerinin hem kendi kiremit ihtiyaçları için hem de piyasa için kiremit fırınlarını işlettikleri anlaşılıyor.⁹⁹ Bu canlılığın coğrafi dağılım olarak da kendini gösterdiği söylenebilir. Çünkü kiremit üretiminin köylerde de yapıldığına dair veriler bulunmaktadır.¹⁰⁰ Ancak imparatorluğun diğer pek çok sektöründe olduğu gibi kırsal bölgelerdeki imalathaneler, yaptıkları işin basit olmasından dolayı değil şartların gereği oradaydılar. Ürünlere olan talep, hammaddeye yakınlık, ustaların mevcudiyeti ya da su ve hayvan gücü ihtiyacının daha kolay karşılanması gibi teknik sebepler imalathanelerin köylere kadar sokulmasının nedenlerindendi. Bu bakımdan Tekirdağ kırsalında olduğu gibi¹⁰¹ kimi köylerin kiremit üretiminde başkentin ihtiyaçlarını dahi karşılamaya destek olabilecek kadar kaliteli ürünlere imza attıkları görülür.

Taşradaki kiremithanelerin iase sistemindeki arz talep dengesinin sağlanması çabasında ihtiyaç mahallerine destek amacıyla bizzat devlet

⁹⁷ BOA, C.AS., 705/29573, 16 Rebiülahir 1183; 19 Ağustos 1769. Bu arada miri buğday ambarlarının kiremit çatılı olmasına dikkat edildiğini ifade etmek gerekir. Bu konuda bir örnek için bkz: BOA, C.BH, 236/10954, 23 Cemaziyellevvel 1195, 17 Mayıs 1781.

⁹⁸ BOA, C. AS., 956/41535.

⁹⁹ Bir tanesinden bahsetmek gerekirse; Kazasker Zımkı Efendi'nin Yalakabad kazasındaki çiftliğinde bir kiremithane fırını vardı. BOA, C. ADL., 34/2015, 8 Zilhicce 1090, 10 Ocak 1680.

¹⁰⁰ Bolayır'da kiremit "işleyen" köyler için bkz: BOA, MD 111/2151, Evail Safer 1113, 8-17 Temmuz 1701.

¹⁰¹ BOA, MD 6/1466, Miladi 1565.

tarafından üretime teşvik edildiği söylenebilir. Kiremithaneleri kendilerine yetmeyen bölgelerde resmi müdahalelerle arz talep dengesi sağlanmakta, üretici ile tüketici arasındaki ağlar sıkıca ve canlı bir şekilde örülmekteydi. İsmail kiremitçilerinin 1736 yılında Babadağı bölgesindeki resmi yapılar için (sadrazam konağı başta olmak üzere devlet adamlarının haneleri için) gerekli 50 bin kiremidi üretmeleri yönündeki resmi talepte olduğu gibi¹⁰² üreticilere yeni kazanç kapıları açılıyordu..

6. Kiremit Üretim ve Tüketiminde Yasal Düzenlemeler

Osmanlı ekonomik yaşamında kiremit sektörünün işleyişi çeşitli kanunnamelerle birlikte yürütülmekteydi. Öncelikle satışa konu olan her metada olduğu gibi kiremit imalatı ve pazarlamasında yerel kadılar ve muhtesipler birinci derecede sorumlu idiler. I.Selim saltanatı gibi erken bir dönemde kiremitçilerin muhtesipler tarafından düzenli aralıklarla denetlenmesi istenirken üzerinde durulan husus, kiremitleri çiğ pişirmemeleriydi.¹⁰³ Yakılacak odunların nerelerden geleceği ve hangi tür odunların tercih edileceği ayrıca kaydediliyordu. Mesela 1592 yılına ait resmi bir karara göre başkentteki devlet binalarının tuğla ve kiremitlerinin işlenmesinde özel olarak ayrılmış olan *diş budak yarma odunu* kullanılması isteniyordu.¹⁰⁴ Bu odun, muhtemelen yüksek kalitede olduğundan çevredeki diğer esnafların da ilgisini çekmişti. Çömlekçi, bozacı ve kahveci gibi odunu yakıt olarak kullanan esnaf kesimi aynı odundan almak istediğinde buna mani olunmuştu. Ayrıca kiremitlerin hangi boyut ve ağırlıkta üretileceği başkentten gönderilen resmi damgalı numunelere bakılarak tespit ediliyordu.¹⁰⁵ Bu örnekler canlı bir sektörün ayrıntılarında gizli, ilginç rekabet öğeleriydi. Ayrıca ürünlerin taliplerine satışında hem kiremitçilerin hem de alıcı tarafın kethüdalarının izin ve haberinin olması gerekiyordu.¹⁰⁶ Aksi takdirde fiyatların sabit değerlerde tutulması ya da ürünlerin istenilen kalitede olması gibi hayati hususlar takip edilemiyordu. Çünkü bozuk kiremitler binaları çökertecek derecede büyük problemlere sebebiyet verebilirdi.

¹⁰² BOA, AE. SMHD.I, 89/6075, 30 Cemaziyelevvel 1149, 6 Ekim 1736. Bunlardan 42 bin adetinin ücretinin resmi kaynaklar tarafından ödenmek suretiyle hemen gönderildiği anlaşılıyor. BOA, C. AS, 881/37832, 29 Cemaziyelevvel 1179, 5 Ekim1736.

¹⁰³ Yaşar Selim- Selami Pulaha, I. *Selim Kânunnâmeleri (1512-1520)*, TTK Yayınları, Ankara, 1995, s. 66.

¹⁰⁴ BOA, MD 69/615.

¹⁰⁵ Ahmet Refik, *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı*, Ankara, 1987, s. 158.

¹⁰⁶ Ahmet Refik, *Hicri On Birinci Asırda...*, s.24.

Kiremitlerin pişirme sıcaklıkları ya da boyutları üzerinde de belli bir standart sağlanmıştı ki, divan bu konularda yaşanacak sapmalara mücadele etmiyordu. Tekirdağlı üreticilerin 1565 yılında bu iki konuda sert sözlerle uyarılmaları ve numuneler gönderilerek onlara göre ürün çıkarılmasının istenmesi¹⁰⁷ divanın hassasiyetinin yansımasıydı. 1577 yılına ait bir hükümde yine büyüklük bakımından izinsiz değişime izin verilmeyeceğinin ifade edilmesi bu konuda hâlâ kurallara uymayanların olduğuna işaret ediyordu. Gelibolu/Şehirköy'e bağlı Hora kazasındaki¹⁰⁸ kiremit üreticilerinde daha küçük ve dayanıksız ürünlere yönelmeleri kesinlikle divanın itirazıyla karşılaşmış; hatta sadece itirazla yetinilmemiş, bizzat devlet nişanı (bir çeşit damga) vurulmuş örnek kalıp gönderilerek ona göre üretim yapılması emredilmiştir.¹⁰⁹ Elbette tüm ülkedeki kiremit ölçülerinin bu fermanlara rağmen standart seviyelerde üretildiği iddia edilemez, ancak en azından devlet kendi siparişlerinin belirli kalıplar dışına taşmadan teslimini istemekteydi. Bu kesinlikle çok mühim bir meseleydi ve sadece yazılı emirlerle yetinilmeyip, talep edilen bölgeye numunelerle birlikte saray görevlileri de gönderilmekteydi. Açıkçası bir kalite kontrol uygulaması hayata geçiriliyordu. Üreticilerin malzemededen eksilterek ve daha az pişirerek iki yönlü haksız kazanç emelleri boşa çıkarılırken, usulsüz üretmeye devam ederlerse ürünlerinin hiçbir yerde satışına mücadele edilmeyeceği belirtiliyordu. Ne var ki 1596 yılında kiremitçilerin bir kısmı, ölçülerde yaklaşık dörtte bir oranında izinsiz küçültme yapmaya devam ediyorlardı.¹¹⁰ Bu örnekteki asıl sorun büyüklükten başka dayanıklılık kaybıydı. Çünkü bu yeni ürünler kolayca kırılmaktaydı. Hassa mimarbaşı, mutat standartlarda kiremit işlemeyenlerin cezalandırılması hususunda tam salâhiyetle yetkilendirildi. Devletin bu sıralarda sektördeki nizamı sağlama çabalarında kendi müntesiplerinin de hatalarının olması işleri zorlaştırıyordu. Örneğin maliye bürokrasisi bir yandan üreticilerle mücadele ederken bir yandan da Hasköy'deki muhtesibin o sıralarda dükkanları gezerek aldığı rüşvetler sonrasında kiremitçilere diledikleri büyüklükte üretim yapma haklarını - kanunsuz olarak- vermesi üretim düzenini olumsuz etkilemişti.¹¹¹

¹⁰⁷ BOA, MD 6/1466, Miladi 1565.

¹⁰⁸ Hora'da üretilen kiremitler Topkapı Sarayı'nın da tamir süreçlerinde kullanılmaktaydı. Bölgenin kiremitleri 1735 yılında saraydaki yenileme çalışmalarında tercih edilmişti. BOA, TS. MA.d., 803/4. Beylereyi Sarayı yenilemelerinden de aynı bölgeden kiremit temin edilmişti. BOA, D..BŞM.BNE.d, 15924/6, 27 Cemaziyelvel 1170, 17 Şubat 1757.

¹⁰⁹ BOA, MD 31/11.

¹¹⁰ BOA, MD 74/125.

¹¹¹ BOA, MD 74/575, 24 Muharrem 1005, 17 Eylül 1596.

Üreticilerin, kiremitlerin eniyle ya da boyuyla oynamaları, gerekli süreden daha az pişirmeleri, maliyetlerini düşürme adına attıkları yasadışı adımlardı. 5 Safer 1018 (10 Mayıs 1609) tarihinde kayda geçirilen bir arşiv dokümanına yansıyanlar, kiremit sektöründe ciddiyetle kontrol edilen bir fiyat politikasına işaret ediyor. Hükme göre İstanbul'a gelen ve şehrin kiremit/tuğla üreticilerinin istihkakı olan tahtaların dolayısıyla kiremitlerin fiyatında ortaya çıkan sapmalara ilk olarak bazı tedarikçiler sebep olmuştu.¹¹² Bunun üzerine yeni bir fiyat belirlenmiş, ancak bir süre sonra bu sefer karaborsacılar devreye girince fiyatlar bir kez daha yükselmişti. İstanbul kadısı ve mimarbaşının devreye girmesiyle fiyatların yeniden düzenlenmesine karar verildi. Tüm bu süreçte kiremitte yaşanan dalgalanmalar şu şekilde seyretmişti:

Uzunluk (Zir'a/1 adet)	Ağırlık (vakıyye/1 adet)	Fiyat (akçe/100 adedi)	
2	6	8	İlk Müdahale Öncesi Resmi Fiyat
1,5	3	30	İlk Müdahale Sonrası Resmi Fiyat
1	1	40	Stokçu Müdahaleli Fiyat
1,5	4	36	Son Resmi Fiyat

Her ne kadar tablodaki değerler birbiriyle uyumsuz görünüyorsa da tablonun ortaya koyduğu rakamlar, sektörde bir bölgede yaşanan dalgalanmaların makasının ne kadar geniş olabileceğini ve bunlarla mücadelenin pek de kolay olmadığını gösteriyor. Kiremitin 100 adetinin fiyatı dikkate alındığında daha uzun ve ağır olan bir kiremit fiyatı 8 akçeden 40 akçeye kadar fırlamıştır. Aralığın bu kadar fazla olmasında önce ürünün ağırlık ve biçiminin küçültülmesi, ardından stokçuların devreye girmesi büyük rol oynamıştı. Fiyatlara müdahale o kadar büyük olmuştu ki daha küçük olduğu halde kiremitlerde yeni resmi fiyat baştakinin 4,5 katı olarak ancak ayarlanabilmişti.

Devletin kiremit sektöründe yaşanan hukuksuzluklarla mücadelesi ilerleyen süreçte devam etti. Ürünlerin kalitesinin bozulması daha açık bir ifadeyle kiremitlerin yeterince pişmeden, çiğ olarak piyasaya sürülmesi yine az rastlanan olaylardan değildi. Devlet bu gibi durumların önüne geçmek adına

¹¹² Ahmet Refik, *Hicri On Birinci Asırda ...*, s. 40.

bazen sabit kâr oranları belirleyebilmekteydi. Örneğin 1769 yılında İstanbul Hasköy kiremitçileri için %10'luk kâr oranı tespit edilmişti.¹¹³

17. yüzyıla ait yukarıdaki örnekteki karaborsacıların müdahaleleri ilerleyen dönemlerde kılıf değiştirerek devam etmiştir. Halbuki bu kişilerin (muhtekirlerin) malzeme depolayarak fiyatlarla oynamaları, hapsedilmelerini gerektirecek kadar ciddi bir suçtu.¹¹⁴ Bilhassa kiremitin üreticiden tüketiciye nakledildiği esnada ortaya çıkan bu kişiler ucuz fiyatla elde ettikleri ürünleri saklayarak daha sonra başka yerlerde yüksek fiyatlarla satmak üzere depo ediyorlardı. Onlar için herhalde indirme bindirme yapılan yerler, mesela limanlar, en çok kazanç umdukları yerlerdi. Şehirköy'den İstanbul'a mutut olarak gönderilen kiremitlere iskelelerde el koymak isteyen karaborsacılarla, esnaf kethüdalarının yakından ilgilenmeleri isteniyordu.¹¹⁵ İskelelerin bazılarında halka satış yapıldığı esnada bu kişiler araya girerek gizlice kiremitlere ulaşabiliyorlardı. Belki daha kötüsü aldıkları mamullerin ödemelerini de geciktiriyorlardı. Bu son örnekte muhtekirlerin *züyuf* denilen kırpılmış ve değeri düşürülmüş akçelerle ödeme yapmaya çalışmaları cabasıydı.

Kiremitlerin de aynen paralarda olduğu gibi ayarları ile oynanması neticesinde piyasaya sürülen ürünlere *kalb kiremit* deniliyordu. Oysa kiremitler kalb olmamalıydı. Mesela parmak (hassa mimar arşını) hesabıyla tutulan kiremitlerin uzunluk ölçülerinin saray mimarbaşısının verdiği değerlerden farklı olmaması gerekirdi.¹¹⁶ Bu kurala mimarbaşılar da muhataptı ve onların da muayyen ölçülerin dışında daha büyük ölçülerde kiremit işlenmesini talep ederek esnafı ve zanaatkarı mağdur etmemeleri gerekiyordu.¹¹⁷ Tabi bu şekilde ciddi bir eyleme kalkışmak her üreticinin cesaretle atabileceği bir adım değildi. Aslında kiremitlerin boyut ve kalitesini değiştirmeye kalkışanların, resmi belgelerde mimarbaşının ima ile suçlandığı örnekte olduğu gibi¹¹⁸ bazen gayet önemli makamlardan destek aldıkları ya da en azından göz yumulmak suretiyle pasif destek gördükleri anlaşılıyor. 1722 yılındaki bu kayıttan anlaşıldığına göre İstanbul'da Haliç kıyılarında kiremitçiler ürünlerinin boyutlarıyla öyle oynamışlardı ki normalde 20 tane gerekli olan bir alana müdahale sonrasında 40 hatta 50 tanesi bile yetersiz kalıyordu. Sorun bununla da kalmamış üreticiler,

¹¹³ BOA, AE. SMST.III, 235/18611.

¹¹⁴ Şehirköy'de (Şarköy'de) istifçilik yapan kiremit muhtekirlerinin sonu Seddülbahr Kalesi'nde hapsolünmaları olacaktır. Bkz: BOA, AE. SOSM. III, 23/1623, 29 Zilhicce 1169, 24 Eylül 1756.

¹¹⁵ Bkz: BOA, C.BLD., 149/7448, 29 Şaban 1193, 11 Eylül 1779.

¹¹⁶ BOA, MD 111/1606, Evail Ramazan 1112, 9- 18 Şubat 1701.

¹¹⁷ BOA, MD 111/2151, Evail Safer 1113, 8-19 Temmuz 1701.

¹¹⁸ Ahmet Refik, *Hicri On İkinci Asırda...*, s. 79.

pişirme süresinden de kısararak ham ürünler ortaya çıkarmışlardı. Hem odun hem de toprak hammaddesinden haksız kazanç elde eden bu kişilere elbette müsadde edilemezdi. Ancak hükmün sonunda hala bu suçları işleyenler olursa sadece, haklarından gelinmesi gerektiği ifadesinin yer alması; buna karşılık dükkanlarının kapatılması ya da hammaddelerine ve ürünlerine el konulması gibi yaygın bir yaptırımın yer almaması ilginçtir. Belki de imparatorluğun mimari gelişim çağına rastlayan bu dönemde fırınların kapatılması, artan talebe karşı olumlu bir adım olmayacağı için daha esnek müeyyidelere başvurulmaktaydı.

İmparatorluk genelinde üretilecek kiremitlerin boyut, ağırlık ve fiyatlarının tespitinde bazen devletin belirlediği ölçütler ile esnafın ve vatandaşın talep ettikleri arasında ihtilaflar doğabiliyordu. Öyle ki müşteriler noksan ve dayanıksız kiremitleri fark ettiklerinde kesinlikle satın almıyorlardı. 1780 yılında İstanbul'da olduğu gibi ürünler iskelelerde kalarak telef olabiliyordu.¹¹⁹ İşte bu noktada kiremitçi esnafı olması gerekenden daha büyük olan kiremitlerin boyutlarının yeniden ayarlanmaması halinde insanların "bunlar dayanıksız oluyor" diyerek alışveriş yapmadıklarını belirtiyordu. Esnaf, gönderdikleri numuneleri ürettiklerinde hem fiyat hem de satış hususunda daha rahat olacaklarını belirterek karar alma aşamasında kendilerinin de dinlemesini istediler. Bu örnekte devlet bu talebi geri çevirmemiş ölçülerde değişikliğe gitmişti ki bu da mimari değişim çağının esnek politikalarının yansımalarından biri olmalıydı.

7. Kiremit Sektöründe Vergiler ve Kira Ödemeleri

Kiremit üretimi, gelir elde edilen her sektörde olduğu gibi vergiye tabiiydi. Osmanlı merkez ve taşra bürokrasisinin vergilendirme süreçlerindeki maharetlerini kiremit üretimi ve tüketiminde de gösterdikleri anlaşılıyor. Erken dönem kanunnamelerinde kiremitçilerin kazançlarına binaen nakdi vergiler ödedikleri görülmektedir. Örneğin II. Bayezid dönemine ait bir kanunname (Kânûnnâme-i Havâss-ı Konstantiniyye) üreticilerin fırınları başına 300 akçe yıllık vergi ödedikleri kaydedilmiştir.¹²⁰ Resmi belgeler, ilerleyen zamanlarda imparatorluk bürokrasisinin kiremit üreticilerinden *resm-i fırın-ı kiremit* adıyla

¹¹⁹ BOA, C.İKTS, 7/328.

¹²⁰ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri 2. Kitap II. Bayezid Devri Kanunnâmeleri*, İstanbul, 1990, s. 315.

bir vergi tahsil ettiğini haber vermektedir.¹²¹ Başlangıçta ismi konulmamış verginin sistem oturduktan sonra adı konularak toplanmaya başladığı söylenebilir.

Başkentin her zaman kiremite aç hali sebebiyle buraya özel bir vergilendirme sistemi uygulandığı anlaşılmaktadır. Bu çalışmanın pek çok yerinde görüldüğü üzere taşradan sürekli başkente kiremit akışı söz konusuydu ve bunun için de kente özel bir iç gümrük uygulaması vardı. 1719 yılında taşradan İstanbul'a kiremit getiren ürünlerinin kıymetleri üzerinden uygulanmak üzere Müslümanlardan % 4, gayr-i Müslimlerden % 5 vergi alınmaktaydı.¹²² İskele gümrüklerinde bu hususa fazlaca dikkat edilmekteydi. Aslında bu biraz da meşakkatli bir uygulamaydı. Zira iskelelere kiremit ve benzeri eşya getirenlerin önce malları tek tek kontrol ediliyor, ardından kiremitleri sayılarak çıkan rakamlara göre gümrük vergileri tahsil ediliyordu.

Kiremitçilere satılan topraktan da dolaylı yolla ücret alınıyordu. 1700 yılında Hüdavendigâr sancağında Akhisar nahiyesinde kiremit işleyenlerden aldıkları toprak karşılığında öşür istenmekteydi. Burada dörtlü bir mekanizma vardı. Toprağın sahibi devlet, toprağı tasarruf eden tımar sahibi (zaim sıfatında), toprağı satın alan aracilar ve bunları aracılardan alan kiremitçi esnafı. Satılan topraktan elde edilen kiremitler üzerinden tımar sahibine öşür vermesi gerekenler ise kiremit üreticileriydi.¹²³

Kiremithanelerin kimisinin ise kira usulü ile işletilmesi söz konusuydu. Sözleşmeler uyarınca veya vakıflar kanalıyla kiralama yapılıyorsa vakfiye şartları gereğince kira ödemeleri yapılıyordu. İstanbul Sultan Bayezid Vakfı'nda ait bir kiremithaneyi yirmi üç senedir işlettiğini anlatan bir girişimci¹²⁴ aslında söz konusu imalathanelerin önemli bir gelir kaynağı olabileceğini de gösteriyor. Bu arada vakıfların bilhassa selatin kategorisinde olanlarının özel olarak daimi kiremitçiler istihdam ettiklerini de ifade etmek gerekir.¹²⁵ Devletin sair vakıflardan daha fazla dikkat ettiği bu müesseselerin en azından mutat onarım ve bakım çalışmalarında görev alan kiremitçiler tayin etmesi gerekiyordu.

---

¹²¹ Paşa sancağında İslimiye'den bir örnek içi bkz: BOA, AE. S.AMD.III, 42/4144, 25 Safer 1134, 15 Aralık 1721.

¹²² BOA, İE.ML, 127/12006.

¹²³ BOA, İE.TZ, 5/473.

¹²⁴ BOA, C.EV., 150/7490, 9 Şaban 1180, 10 Ocak 1767. Girişimcinin bir cariyeye olduğunu öğrenmek de ilginçtir.

¹²⁵ Mesela Gazi Sultan Murad Han vakfı bunlardan biriydi. Bkz: BOA, İE.EV., 12/1457, 4 Şaban 1066, 28 Mayıs 1656.

Kira ödemelerinde zorluk yaşayanlar ya da sıkıntılı kiremithaneleri kiralamak isteyenler için çeşitli çıkış yolları da vardı. İstanbul Eyüp'te bulunan bir kiremithanenin 18. yüzyıl başlarında geçirdiği süreç bu konuda ilginç çözüm yolları bulunduğuna işaret etmektedir. Öncelikle Eyüp Sütluçe de birbirine bitişik kiremithanlerin olduğu bir mahalde, Şeyhülislam Zekeriyya Yahya Efendi Vakfı akaratından bazı kiremithanelerin seneler içinde bakım ve onarımsızlıktan dolayı harabe hale dönüşerek işletilemediği ve bundan sonra buraları kiralayan kişilerin kira ödemelerinde düşük ücret vererek kalan parayla tamir işine giriştikleri görülmektedir.¹²⁶ Aslında bu örnekte fırınların kimseden rağbet görmediği anlaşılıyor ki bu durum başkentte yaşandığı için ayrıca üzerinde durmaya değer niteliktedir. Her zaman yoğun kiremit talebi olan bir kentte, hem de Eyüp gibi merkezi bir yerde kiremithanelerin harabeye dönüşmesi ya da işletmeci bulmakta zorlanması geçici finansal krizlerin bir yansıması olabileceği gibi işletmelerin zaman içerisinde kötü fiziki şartlarda kalması yeni taliplerinin heveslerini kırıyor olabilirdi. Sonunda aralarında gayri Müslimlerin de bulunduğu birkaç kiracının tasarrufundan geçen buradaki imalathane 1706 yılında alınan kararlar son işletmecisi tarafından Sultan III. Ahmed Vakfı'na teslim edilmiştir. Bu işlem bir feragat işlemiydi ve bizzat padişahın (ya da onun adına saray bürokrasisinin) talebiyle gerçekleşmişti. El değiştirme işlemi kiremithanelerin bazen neden rağbet görmediği sorusuna da ışık tutar nitelikteydi. Gerçekten fiziki durumları çok iyi olmayan ve görece büyük olan¹²⁷ bu şeklindeki imalathaneleri yeniden kazanç elde eden birimler haline dönüştürmek ancak devlet eliyle mümkün olabiliyordu.

Sonuç

Tarihi neredeyse insanlık kadar eski olan kiremitin, Osmanlılar tarafından da yoğun bir şekilde imal edildiğini ve sosyo-ekonomik yaşam içinde kendisine sağlam bir yer edindiğini söylemek mümkündür. İmparatorluğun hayat bulduğu coğrafyalarda antik çağlardan itibaren biriktirilen bilgi ve tecrübe Osmanlıların en erken yapılarında kiremite yer vermeleri ile ileri seviyelere taşınmaya başlamıştır. Bu değerli metanın hammaddesinin görece kolay elde edilmesi, ucuza mal edilmesi ve yangınlara ya da sızdırmaya karşı mukavemeti

¹²⁶ BOA, TS. MA. e, 46/17, 1 Cemaziyelahir 1118, 10 Eylül 1706.

¹²⁷ Bu örnekteki kiremithane eni 52 zira boyu 146 zira olmak üzere toplam 7592 zira alanına sahipti. 1 zira 73 cm olarak kabul edilirse (Bkz. Mehmet Erkal, "Arşın", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 3, İstanbul, 1991 s. 412) arsa toplam 40.457.768 santimetrekare o da yaklaşık 4.045 metrekare ediyordu.

gibi uygun özellikleri onun yaygınlığını artıran faktörlerden olmuştur. Ancak bu kolaylıklar kiremitin herkesçe rahatlıkla üretilen bir meta olduğunu göstermez. Çünkü bu alanda emek harcayan Osmanlı esnafının maharetleri onların sık sık kendilerine ihtiyaç duyulan yerlere gitmelerini gerektiriyordu. Zira karılan harcın kıvamından pişirme süresine, kiremitin kalınlığından şekline kadar pek çok etken ürün kalitesini belirliyordu.

Kiremit üretiminin Osmanlı yeniçağındaki temsilcileri olan kiremitçi esnafı sıkı kayıtlar ile kontrol altında tutuluyordu ya da en azından buna gayret ediliyordu. Onların ürünlerinin uzunluk, genişlik ve ağırlıklarının, 18. yüzyıl gibi merkezî yapıların gücünün azaldığı iddia edilen çağlarda dahi devlet tarafından kesin olarak belirlendiği ve standart dışı ürünlere müsadde edilmediği söylenebilir. Elbette divanın gücü her zaman istediği kadar gündelik yaşamda kendini gösterememiş, hemen her nesne de olduğu gibi kiremit üretimi ve pazarlanması aşamalarında da kuralları ihlal eden kişilere rastlanmıştır. Kiremit stoklayan karaborsacılar ve ürünlerinin hammaddesinden ya da pişirme süresinden kaçırarak üyeler sektörü olumsuz yönde etkilemeye devam etmiş görünmektedirler.

İnşaata dayalı ekonominin vazgeçilmez temsilcilerinden olan kiremitçilerin ürünlerine her dönem belli bir talep olmuşken, yangın, savaş ya da mimari yenilenme süreçlerinde talebin arttığı söylenebilir. 16. yüzyıldan itibaren görülen büyük mali yapılar; 18. yüzyılda başta İstanbul olmak üzere sık yaşanan yangınlar ve uzun süren yıkıcı cephe savaşları bu esnaf grubunun bizatihi kendilerine ve ürünlerine olan ihtiyacı körüklemiştir. Yine 18. yüzyılda yaşanan mimari gelişim ve değişim dönemi sektörü olumlu etkilemiştir. Tüm bunların neticesinde memleketin ihtiyaç duyulan bölgelerine kiremit ve kiremitçi sevkiyatının, gerek karadan gerekse denizden canlı bir şekilde devam ettiği söylenebilir. Nakliye dışında daha fazla fırın açılmasının teşvik edilmesi hatta zorlanması veya devletin kendi maddi gücü ile işletmeler açması, talebe cevap verilmesi adına başvuru alan etkin çözüm yollarındandı.

İstanbul'un hem kiremit üretiminde hem de tüketiminde sektörün merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Hasköy ve Eyüp gibi sahile yakın kesimlerde sıralı şekilde kiremithaneler açılmıştır. Kentin mutlak talebinin karşılanmasında görev alan bu işletmeler yetersiz kaldığında yakın çevreden kiremit temin edilmiştir. Bu manada Gelibolu yarımadası çevresinin adeta sektörde özel bir yer edindiği görülebilmektedir. Ayrıca hemen sarayın yakınından başlayan kiremithanelerin köylere kadar sokulması, bu değerli

rne olan ihtiyacın karşılanması adına ne denli canlı bir üretim mekanizmasının işletildiğini de ortaya koymuştur. Bu makalenin attığı küçük adım henüz aydınlatılmayı bekleyen Osmanlı inşa ve mimarlık tarihine dair yeni çalışmalarla daha da büyüyecektir.

KAYNAKÇA

I.Arşiv Belgeleri

Başbakanlık (Cumhurbaşkanlığı) Osmanlı Arşivi

Ali Emiri Sultan Ahmed III, (AE. S.AMD.III), 42/4144, 151/14856.

Ali Emiri Sultan Mehmed IV (AE. SMMD.IV), 50/5788.

Ali Emiri Sultan Mahmud I, (AE. SMHD.I), 89/6075.

Ali Emiri Sultan Mustafa III, (AE. SMST.III), 235/18611.

Ali Emiri Sultan Osman III, (AE. SOSM. III), 23/1623, 85/6570.

Cevdet Adliye (C. ADL), 34/2015.

Cevdet Askleri (C. AS), 73/3342, 705/29573, 881/37832, 956/41535, 1175/52379.

Cevdet Bahriye (C. BH), 125/6084, 125/6085,236/10954

Cevdet İktisat (C. İKTS), 7/328, 37/1848, 45/2226.

Cevdet Belediye (C.BLD), 54/2684, 72/3352, 120/5955, 138/6859, 149/7448.

Cevdet Evkaf (C.EV), 150/7490.

Cevdet Saray Maliye (C.SM), 78/3909, 155/7758.

Bab-ı Defteri Baş Muhasebe Kalemî Bina Emîni (D..BŞM.BNE.d), 15924/6.

İbnülemin Evkaf (İE.EV), 12/1457.

İbnülemin Maliye (İE.ML), 127/12006.

İbnülemin Tımar ve Tevizat (İE.TZ), 5/473.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD), 5527/1.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri (TS. MA.d), 803/4, 2352, 9177.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS. MA. e), 46/17, 394/73, 839/23, 1045/90, 1205/15.

Mühimme Defterleri (MD), 3/1157, 6/1466, 7/2319, 21/615, 23/500, 27/597, 31/11, 111/1606, 34/585, 34/587, 36/286, 69/615, 74/125, 74/575, 84/125, 96/510, 111/2151, 112/1245, 115/2818.

2. KİTAPLAR

Ahmet Refik, *Hicri On Birinci Asırda İstanbul Hayatı (1000-1100)*, İstanbul, 1931.

Ahmet Refik, *Hicri On İkinci Asırda İstanbul Hayatı (1100-1200)*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1988.

Ahmet Refik, *Onuncu Asr-ı Hicrîde İstanbul Hayatı*, Ankara, 1987.

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri 2. Kitap II. Bayezid Devri Kanunnâmeleri*, İstanbul, 1990.

- Aubry de La Mortaye, *La Mortaye Seyahatnamesi*, Türkçesi: Nedim Demirtaş, İstiklal Kitebevi, İstanbul, 2007.
- Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: İstanbul*, 1. Cilt, 1. Kitap Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman- Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008.
- Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: İstanbul*, 1. Cilt, 2. Kitap, Hazırlayanlar: Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008.
- Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 2. Cilt, 1. Kitap, Hazırlayanlar: Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008.
- Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 5. Kitap 1. Cilt, Hazırlayan: Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.
- Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, 5. Kitap, 2. Cilt, Hazırlayan: Seyit Ali Kahraman Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.
- Nasûhî's- Silâhi (Matrakçı), *Bevân-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han*, Yayına Hazırlayan: Hüseyin G. Yurdaydın, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014.
- SELİM, Yaşar - Selami Pulaha, I. *Selim Kânunnâmeleri (1512-1520)*, TTK Yayınları, Ankara, 1995.
- Reinhold Lubenau Seyahatnamesi Osmanlı Ülkesinde 1587-1589*, C. 1-2, Çev: Turkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2012.

III. Makaleler

- AFYONCU, Fatma, "XVII. Yüzyılda Hassa Mimarları Ocağı", *Türkler*, Cilt: 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.103-110.
- AND, Metin, *16. Yüzyılda İstanbul Kent- Saray- Günlük Yaşam*, Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2012.
- ARSLAN, Ferhat, "Tuğla Ve Kiremit Sanayisinin Arazi Kullanımına Etkisi: Turgutlu Örneği", *Uluslararası Turgutlu Sempozyumu Bildirileri*, Cilt II, Turgutlu, 2018, s. 961- 983.
- ASLANAPA, Oktay, *Osmanlı Devri Mimarisi*, 2. Baskı, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2004.
- AYDIN, Filiz, "Seyitgazi Aslanbey Köyünde 'Şeyh Şücaeddin' Külliyesi", *Vakıflar Dergisi*, Sayı IX, (Tıpkıbasım), Ankara, 2006, s.201- 221.
- AYDIN, Filiz, "Sinop Alâiye (Süleyman Pervane) Medresesi", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: X, (Tıpkıbasım), Ankara, 2006, s. 251- 272.
- AYVERDİ, Ekrem Hakkı, "Yugoslavya' da Türk Âbideleri ve Vakıfları", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: III, (Tıpkıbasım) Ankara, 2006, s. 151- 224.
- BARKAN, Ömer, "Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545- 1659)", *Belgeler Türk Tarihi Belgeleri Dergisi*, C. III, S. 5-6, (1966), s. 1-472.
- BARKAN, Ömer, *Süleymaniye Camii ve İmaretini İnşaatı (1550-1557)*, I. Cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1972.
- BARKAN, Ömer Lütfi, *Süleymaniye Camii ve İmaretini İnşaatı (1550-1557)*, II. Cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1979.

- El Rashidi, Seif, "Mısır'daki Siyasi Değişimler ve Osmanlıların Mimari Üzerindeki Etkileri", *Türkler*, Cilt: 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 60- 78.
- ERDOĞRU, Mehmet Akif, "Ertuğrul Gâzi'in Bilecikteki Vakıfları", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: XXI, İstanbul, 1990, s. 81-113.
- ERKAL, Mehmet, "Arşın", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 3, İstanbul, 1991 s. 411-413.
- EROĞLU, Metin, Ali Akın Akyol, "Antik Yapı Malzemesi Olarak Tuğla ve Kiremit: Boğsak Adası Bizans Yerleşimi Örnekleme", *Sanat ve Tasarım Dergisi*, Sayı 20 (2017), s. 141- 163.
- ERTUĞRUL, Özkan, "Ağa Hamamı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt: 1, Kültür Bakanlığı/Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, 1993, s. 93.
- EYİCE, Semavi, "Tarih İçinde İstanbul ve Şehrin Gelişmesi", *Prof. Dr. Semavi Eyice Külliyesi I Türk Tarih Kurumunda Yayımlanmış Çalışmaları*, Derleyen: Sema Doğan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015, s. 755-850.
- FREELY, John, *A History of Ottoman Architecture*, Southampton, 2011.
- HEZARFEN, Ahmet, "Bulgarlar/Osmanlı Dönemi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt: 2, Kültür Bakanlığı/Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, 1993, s. 330-331.
- KARA, (Ensari) Fahrünnisa, "Defterdar", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt: 3, Kültür Bakanlığı/Tarih Vakfı Yayını, İstanbul, 1994, s. 14-16.
- KARADEMİR, Zafer, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Ülkesinde Kireç Üretimi ve Tüketimi", *Tarihin Peşinde, Uluslar arası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl:2018, Sayı:19, s. 545-574.
- KOLAY, İlknur Aktuğ, "Ottoman Construction Materials And Terminological Change: Remarks Pertaining To Bricks And Roof Tiles As Apparent In The Sources" , *Monuments, Patrons, Contexts Papers On Ottoman Europe Presented To Machuel Kiel*, Editor: M. Hartmuth and A. Dilsiz, Leiden, 2010, s. 143- 150.
- KUBAN, Doğan, "Laleli", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt: 5, Kültür Bakanlığı/Tarih Vakfı Yayını, İstanbul 1994, s. 187-189.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul, 1983.
- MANGO, Cyril, *The Art of the Byzantine Empire 312-1453 : Sources and Documents*, Toronto, 2004.
- ÖNGE, Yılmaz, "Anadolu'da XIII.- XIV. Yüzyılın Nakışlı Ahşap Camilerinden Bir Örnek: Beyşehir Köşk Köyü Mescidi", *Vakıflar Dergisi*, Sayı IX, (Tıpkıbasım), Ankara, 2006, s. 291- 296.
- ÖTÜKEN, S. Yıldız, "Bizans Duvar Tekniği'nde Tektonik ve Estetik Çözümler", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: XXI, İstanbul, 1990, s. 395- 410.
- PEKER, Ali Uzay, "Osmanlı Mimarisinde Yaratıcılık: Amasya Örnekleri", *Türkler*, Cilt: 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 52-59.
- TANYELİ, Gülsün, Kani Kuzucular, "Osmanlı Mimarlığında Çift Örtü Sistemi", *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyıllı Uluslararası Bir Miras*, İstanbul, 1999, s. 106-111.

UÇAR, Hatice, Balıkesir’de Beylikler Dönemi Mimari İzi Oğul Paşa Türbesi”, *Uludağ Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Dergisi*, Cilt 20, Sayı 1, 2015, s.93-101.

UYSAL, A. Osman, “Adana Ulu Camii”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 19, Ankara, 1985, s. 277- 284.

ÜLGEN, Saim, “İzmir’de Türk Eserleri”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı: 1, Ankara, 1983, s. 53-70.

Westbrook, Nigel, Kenneth Rainsbury Dark, Rene Van Meeuwen, “Constructing Melchior Lorichs’s Panorama of Constantinople”, *Journal of the Society of Architectural Historians*, 69, No. 1 (March 2010), 62–87.

IV. İnternet Siteleri

www.kadısicilleri.org (Bu kaynaktan elde edilen arşiv malzemelerinin açık künyeleri metin içerisinde verilmiştir)

<http://tukder.org.tr/wp-content/uploads/tugla-ve-kiremit.pdf>.